

ÖZ

Türkistan Türk boyları arasında dilleri ve edebiyatları üzerinde en çok çalışılan etnik gruplardan birisi Özbeklerdir. Bugünkü Özbekistan'ın doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde ise Afganistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan içinde kalmaktadır. Amu Derya Nehri'nin bir kısmı Türkmenistan ile olan sınırını teşkil etmektedir. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Ayrıca Zereşan Irmağı da bu ülke toprakları içerisinde yer almaktadır. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Tanrı Dağlarının bir ucu Özbekistan'a kadar ulaşmaktadır. Bununla birlikte tarihi belgelerde Çingiz Han'ın ölmeden evvel torunu Şiban'a Uralların doğusu, Aktübe ve Turgay civarlarını yurt olarak verdiği yazılıdır. Dolayısıyla Öz Bek Han'a yardımcı olmalarından ötürü Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını belirtmekte fayda vardır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde pamuk üretilen toprakların genişliği 30 milyon hektarı aşmaktadır. Pamuk ekilen arazilerin miktarı yiyecek üretiminin artırılması yararına biraz azaltıldı ise de, Özbekistan yönetimi pamuğu ülkenin dünya ekonomisine sunabileceği temel mal olarak görmektedir. Bunun yanısıra hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıdır. Özbekistan bütün bu kısa süre içinde birçok yenilik yapmıştır. Herşeyden mühimi kendi parasını tedavüle çıkarmış, yabancı sermayeler ve yatırımcılar teşvik edilmiş, ticaret, bankalar ve sigorta kanunları değiştirilerek, yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca Özbekistan coğrafyası Türk dili ve merkezi olması hasebiyle yüzyıllarca Türk kültürünün ve folklorunun gelişmesine yataklık etmiştir. Özbekistan bölgesi, Türkistan'ın eğitim bakımından en köklü yapısına sahiptir. Özellikle bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da kültür ve eğitim faaliyetleri çok hızlı gelişmeye başladı. Özbek Türkleri Türk kültürüne bugüne kadar binlerce eser kazandırmıştır. Bugün eski Rus kültür politikaları sebebiyle, Özbek Türklerinin ayrı bir millet olma hevesleri söz konusu ise de, tarihi hakikatler hiçbir zaman değiştirilemez. Sovyet Rusya bütün Türkistan'da olduğu gibi Özbekistan'da da milli bir kimlik yaratmış olmasına rağmen, onlar Türk milli kültürünü özümsemişlerdir. Sovyetlerin dağılmasıyla Özbekler, Rus ve Bolşevik yönetimin baskısından kurtulmuş olmanın verdiği coşku ve heyecanla zaten hiçbir zaman kaybetmedikleri benliklerini daha da güçlendirmek için olanca hızlarıyla köklerine dönmeye yöneldiler. İktisadi zorluklarına rağmen özlerrinin ve parlak geçmişlerinin bir parçası olan tarihi yapılarını, mescitlerini, türbelerini, medreselerini tamir ediyorlar, yeni camiler yapıyorlar. Yıllarca süren ateist propaganda kampanyaları sonucu, dini bilgileri eksik kalan eski ve yeni kuşaklara İslâm dininin kurallarını, Kur'an-ı Kerim'in esaslarını öğretmeye çalışıyorlar. Özbekistan'ın nüfusu 2020 yılı tahminlerine göre 34.5 milyon civarındadır. Yüzölçümü 447.400 km² olan bu Türk cumhuriyetinin önemli kentleri başşehir Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara, Karşi, Ürgenç, Nukus, Andican ve Namangan gibi yerlerdir. Sınırları içerisinde ayrıca Karakalpak Özerk Cumhuriyeti bulunur ki, 165.000 km² kadar olan bu bölgenin nüfusu da 1.850.000 civarındadır. Özbekistan'da 80'in üzerinde şehir mevcut olup, ülke idari yönden 12 vilayete (oblast) ayrılmaktadır. Yeni bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında Azerbaycan'dan sonra en çok Türk ve Müslüman nüfusa (% 80) sahip ülke Özbekistan'dır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Çingizliler, Altun Orda, Özbek Adı, Özbekler, Özbekistan.

*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sgomec@yahoo.com, [ORCID ID: 0000-0003-4606-9006](https://orcid.org/0000-0003-4606-9006).

**Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Yabancı Diller Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: aysesahin85@gmail.com, [ORCID ID: 0000-0003-0720-3321](https://orcid.org/0000-0003-0720-3321).

ABSTRACT

Among the Turkestan Turkish tribes, one of the ethnic groups whose languages and literatures are studied the most is the Uzbeks. There is Tajikistan and Kyrgyzstan in the east of today's Uzbekistan, Kazakhstan in the west and north, Afghanistan and Tajikistan in the south. A part of the Amu Darya River forms its border with Turkmenistan. While the Ust Yurt Plateau is located in the east of the country, the Turan Depression and the Kızıl Kum Desert occupy an important place. One end of the Tanrı Mountains reaches up to Uzbekistan. However, it is written in historical documents that Chingiz Khan gave his grandson Şiban the east of the Urals, Aktübe and Turgay as a homeland before he died. Therefore, it is worth noting that the people of Şiban and the masses under Öz Bek Han's command were later called Uzbeks because they helped Öz Bek Han. Today, the width of cotton-producing lands in the Republic of Uzbekistan exceeds 30 million hectares. Although the amount of cotton planted land has been slightly reduced in favor of increasing food production, the government of Uzbekistan sees cotton as the main commodity that the country can offer to the world economy. In addition, livestock is an important source of income. Uzbekistan has made many innovations in this short period of time. Most importantly, it put its own money into circulation, foreign capitals and investors were encouraged, trade, banks and insurance laws were amended and rearranged. Furthermore, the geography of Uzbekistan has harbored the development of Turkish culture and folklore for centuries due to the Turkish language and its center. The Uzbekistan region has the most rooted structure of Turkestan in terms of education. Especially after independence, cultural and educational activities in Uzbekistan began to develop very rapidly. Uzbek Turks have brought thousands of works to Turkish culture so far. Today, due to the old Russian cultural policies, although the Uzbek Turks have aspirations to become a separate nation, historical truths can never be changed. Although Soviet Russia created a national identity in Uzbekistan, as in all Turkestan, they assimilated the Turkish national culture. With the disintegration of the Soviet Union, the Uzbeks, with the enthusiasm and excitement of being freed from the oppression of the Russian and Bolshevik administration, turned to return to their roots at full speed to strengthen their selves that they had never lost. Despite their economic difficulties, they are repairing historical buildings, mosques, tombs, madrasas, which are a part of their essence and bright past, and constructing new mosques. As a result of years of atheist propaganda campaigns, they are trying to teach the rules of the Islamic religion and the principles of the Qur'an to the old and new generations whose religious knowledge is lacking. The population of Uzbekistan is around 34.5 million according to 2020 estimates. The important cities of this Turkish republic with a surface area of 447,400 km² are the capital city Tashkent, Samarkand, Fergana, Bukhara, Karshi, Urgench, Nukus, Andican and Namangan. There is also the Autonomous Republic of Karakalpak within its borders, and the population of this region, which is about 165,000 km², is around 1,850,000. There are over 80 cities in Uzbekistan, and the country is administratively divided into 12 provinces (oblasts). Among the newly independent Turkish Republics, after Azerbaijan, the country with the most Turkish and Muslim population (80 %) is Uzbekistan.

Keywords: Turks, Genghisans, Golden Horde, Uzbek Name, Uzbeks, Uzbekistan.

GİRİŞ

Bilindiği gibi Özbek Türkleri bugün dünyada ortalama 300 milyon civarında bir nüfusa sahip Türk milletinin önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İşte biz bu çalışmada tarihi ve kültürel alt yapısı ile Türk Dünyasında dikkat çeken Özbeklerin ortaya çıkışından, günümüze kadar süren hayatlarını hem siyasi, hem de sosyal konular noktasında incelemeye gayret edeceğiz. Buna bağlı olarak evvela Özbek adının teşekkülü ile Orta ve Yakın Çağlarda Türkistan tarihindeki rolleri, sonra Çarlık Rusyası'nın işgaline uğramaları, ardından Rusya topraklarına egemen olan Sovyet rejimi sırasındaki hayatları ve nihayetinde 1991 senesinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber ortaya çıkan Özbekistan Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik durumunu tarihi bakış açısına göre ele alacağız.

1. Özbek Adı, Özbek Türkçesi ve Özbekistan Coğrafyası

Türk tarihinde önemli bir yere sahip bu Özbek halkının adını Ebu'l-gazi Bahadır Han, Altun Orda hükümdarı Öz Bek'ten getirir.¹ Bilindiği üzere Altun Orda tahtına Öz Bek Han'ın (1313-1340) geçmesinden sonra, 1329 yılında Doğu Deşt-i Kıpçak'ta kendisine karşı istiklâlini ilân eden Gök Orda hanı Mübarek Hoca ve sülalesinin sona erdirilmesinde büyük hizmette buldukları için Cuci neslinden Şibanlıların nüfuzları artmıştı. Ayrıca tarihi belgelerde Çingiz Han'ın ölmeden evvel torunu Şiban'a Uralların doğusu, Aktübe ve Turgay

¹ Özbek adının ortaya çıkışına dair İmamî'nin yazdığı Han-nâme'de (1663) şöyle bir rivayet anlatılmaktadır: "Yafes'in çocuklarından birisi Maruh adını taşıyordu ve bunun lâkabı Türk idi. Otuziki çocuğu olan Maruh'un ilk oğlu Gül Han (Köl Han), ikinci oğlu Oglan (Or Han) adını taşıyordu. Maruh kendine Köl Han'ı veliaht yapınca diğerleri buna karşı çıkarak, birleşiyorlar ve biz de kendimize bey seçeriz diyorlar ve bundan dolayı onların adı Özbek oluyor" (Bkz., İmamî, "Hannâme", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 286-287). Ayrıca Özbek, adı Londra'da bulunan ve muhtemelen 18. asra ait bir anonim Çingiz-nâme nüshasında da görülmektedir (Bkz., B. Şişman, *Çingiznâme*, Samsun 2009, s. 71).

civarlarını yurt olarak verdiği yazılıdır. Dolayısı ile Öz Bek Han'a yardımcı olmaları sebebiyle Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını belirtmekte fayda vardır.² Öz Bek Han zamanına kadar mevcut olan kaynaklarda Özbek ulusu, Özbek ili, Özbeki veyahut da Özbekiyan tabirlerine rastlamıyoruz. Özbek halkının yaşadığı alan ise daha çok Ak Orda Hanlığının toprakları idi. Yine 14. yüzyıl Acem tarihçisi ve coğrafyacısı Hamdullah Kazvini, Azerbaycan'a yapılan akınlardan bahsederken, Öz Bek Han'ın askerlerine Özbekler dendiğini belirtir.³ Yani başlangıçta şahıs adı olan Öz Bek, bir zaman sonra urug ismi olmuştur.

Türkistan Türk boyları arasında dilleri ve edebiyatları üzerinde en çok çalışılan etnik gruplardan birisi Özbeklerdir. Özbek Türkçesi, modern Uygur Türkçesi ile birlikte Türk dilinin güney-doğu veya Çagatay sahası grubuna girer.⁴ 1917 İhtilali'nden sonra ise Sovyet aydınları Özbek şivesinden ayrı olarak bir Özbek dili yaratmaya çalışmışlardır⁵ ki, bunun da ana nedeni dilde ve fikirde işbirliğini öldürmek idi.

Bugünkü Özbekistan'ın doğusunda Tacikistan ve Kırgızistan, batısında ve kuzeyinde Kazakistan, güneyinde ise Afganistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Aral Gölü, Kazakistan ve Özbekistan içinde kalmaktadır. Amu Derya Nehri'nin bir kısmı Türkmenistan ile olan sınırını teşkil etmektedir. Ayrıca Zereşan Irmağı da bu ülke toprakları içerisindedir. Ülkenin doğusunda Üst Yurt Platosu bulunmakla beraber Turan Çöküntüsü ve Kızıl Kum Çölü önemli bir yer işgal etmektedir. Tanrı Dağlarının bir ucu Özbekistan'a kadar ulaşmaktadır.

Ülkenin % 11'i ormanlıktır. Özbekistan'ın en büyük şehri Taşkent'in nüfusu 2021 istatistiklerine göre 3 milyon civarındadır. Önemli şehirleri arasında Buhara, Semerkant, Hokand, Namangan, Andican, Ürgenç ve Hive vardır.⁶

2. Siyasi Bir Güç Olarak Özbekler

Altun Orda ve Çingizli tarihini incelediğimizde 14. asırda Tokta Han, Emir Nogay'ın gölgesinden kurtulunca, Altun Orda Hanlığı içerisinde birliği yeniden sağlayarak, devlet nizamını kuvvetlendirmişti. Bu yüzden o 1312 yılına kadar başta kaldı. İşte onun ölümünden sonra, Çingiz Han'ın torunlarından Batu'nun tesis ettiği Altun Orda Hanlığı'nın idaresine dokuzuncu han olarak, 1313 tarihinde yukarıda da değindiğimiz üzere, Tokta'nın yeğeni Öz Bek Han geçti. Böylece Altun Orda'nın en büyük hükümdarlarından birisinin devresi başlamış oldu. Öz Bek'in babası Tugrulca'nın⁷ han olmaması sebebiyle, Öz Bek'in de bu makama geçmesi meşru görünmüyordu. Fakat dedesi Mengü Temür'ün hanlığı göz önüne alınca, ona pek itiraz edilmedi.

Öz Bek Han tahtta çıktığında otuz yaşlarındaydı. Onun makamında tutunabilmesi ve rakiplerini zararsız hale getirmesinde emirlerden Kutlug Temür'ün büyük bir rolü olduğu biliniyor. Yine Kutlug Temür'ün tavsiyeleri sayesinde Öz Bek Han, Altun Orda'da İslamiyetin tamamiyle yerleşmesine vesile olmuştur. Bu hadise Anadolu'da da büyük bir sevinç yaratmıştı.

Öz Bek Tuna taraflarında Emir Nogay'ın şahadetinden sonra çoğalan Bizans ve Slavların nüfuzunu kırarak, tekrar Müslüman Türklerin baskısını artırmağa başladı. 1319'da Tuna'yı geçerek Edirne'ye kadar geldi. Öz Bek Han'ın orduları 1324'te Bulgar kralı Terter'e Bizans'a karşı yardım bahanesiyle Trakya'ya, 1330'da da Terter'in Sırp'larla olan savaşında, ona yardımcı olmak gayesiyle Köstendil'e kadar ilerlemişti.⁸

O ayrıca Saray Berke şehrinin de imarına özen göstermiştir. Merkezi eski Saray'dan buraya taşındı. Bu kente yeni camilerin yapılmasını sağlamıştır. 1334 tarihinde İbn Battuta burayı ziyaret ettiğinde şehre hayran kalmıştır. Öz Bek Han dış siyasette, Berke Han zamanında belirlenen ilkeler çerçevesinde kararlar aldı. Özellikle İlhanlılara karşı Mısır Memluklarıyla sıkı ilişkiler kurdu.⁹ O, Bizans imparatorluğuyla da münasebetlerini geliştirdi. Hatunlarından birisi Bizans prensesi idi. Rus knezlerini tam bir itaat altında tuttu. Kız kardeşi Konçaka'yı Moskova knezine vermiş, böylece kendisini Moskova'nın hamisi yaptırmıştır. Moskova Knezi ile

² Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, Muharrir A. Ökta, Toşkent 1992, s. 108; Mustafa Kafalı, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 297; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 49; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1981, s. 442.

³ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H.Dağ, Ankara 2004, s. 155; Bertold Spuler, *İran Mogolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 143; Kafalı, "Şiban Han Sülalesi...", s. 300; A.Kesici, *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul 2003, s. 30.

⁴ J.Benzing-K.Menges, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", *Tarihi Türk Şiveleri*, haz. M.Akalın, Ankara 1988, s. 5; Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992, s. 224-246; T.Tekin, "Orta Asya'da Türk Dilleri", *TÖMER Dil Dergisi*, S. 5, Ankara 1992, s. 51.

⁵ Elizabeth Bacon, *Esir Orta Asya*, çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz), s. 204.

⁶ "Ozbekskaya Sovyetskaya Sosyalisticheskaya Respublika", *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, 44, 1956, s. 7-10; *Özbekistan SSR Atlası*, Moskva 1982.

⁷ Tugrulca, Tokta Han'ın kardeşidir, fakat ağabeyi tarafından öldürülmüş; Tokta yengesini kendine nikahlamış, ama daha evvelden Öz Bek de ana rahmine düşmüş idi. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre...*, s. 61.

⁸ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 334-343; Grousset, *age*, s.382; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Ankara 1983, s. 26; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 172-188; Mustafa Kafalı, "Altun Orda Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri (1227-1502)*, C. 2, Ankara 1987, s. 567.

⁹ Daha Berke Han çağında Altun Orda Hanlığı, Memlukulularla münasebete girmiş, Berke kızını Sultan Baybars'a (1260-1277) vermiş ve bu evlilikten Said Muhammed doğmuştur, ki ona bu zamanda Nasrüddin Berke Han da denmiştir (Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 153).

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Tver Knezi arasındaki çarpışmalar sırasında Moskovalıları desteklemiş, hatta bu mücadeleler sırasında kız kardeşi ölmüştür. Bundan sonra Türk kuvvetleri Moskova içlerine kadar ilerledikten başka, Moskova Öz Bek Han'ın yardımı ile süratle yükselmiştir. Fakat Türkler o sıralarda bunun ileride başlarına büyük bir bela olacağını maalesef farkında değillerdi. Kendi elleriyle bir düşman yaratıldılar.

Malum olduğu gibi meşhur Arap seyyah Tancalı (Fas) İbn Battuta (1304-1377) Anadolu'daki seyahatinden ve Bursa'da Orhan Gazi ile görüştüktan sonra Sinop üzerinden Kırım'a geçmiş ve Öz Bek Han'ın yurduna, Deşt-i Kıpçak'a gelmiştir. O, Öz Bek Han'dan bahsederken "geniş bir ülkesi, kuvvetli bir ordusu olan şanlı, şöhretli ve devletli bir sultandır. Tanrı'nın düşmanlarından biri olan Bizans imparatoru ile cihad ve gaza etmeye vazifeli bulunmaktadır. Ülkesi gerçekten pek geniş ve büyük şehirlerle donanmıştır" diyor. Öz Bek Han hakkında verdiği malûmatlarda onu övmektedir. İbn Battuta Saray şehrini, Bulgar yurdunu tasvir etmiş, sonra Harezm ve Ürgenç'e gitmiştir.¹⁰ Bununla beraber Öz Bek Han zamanında bütün Deşt-i Kıpçak boylarında Türkçe konuşulmaktaydı ki, bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmadaki rolünü kimse inkâr edemez.

Öz Bek Han 1335'te Azerbaycan seferine çıkmıştı. Bu sırada Bağdat Hatun tarafından zehirlenen Ebu Said ölmüş ve İlhanlı hâkimiyeti de çökmeye yüz tutmuştu. 14. asrın sonlarına doğru ise yeni bir güç olarak Emir Temür sivrilmekteydi. Bilindiği üzere Emir Temür'ün ilk faaliyetlerini icra ettiği bölge Maverâünnehir olmuştur. Temür 1395'te ele geçirdiği Özbek topraklarını Ak Orda beyi Urus'un çocuklarına paylaştırmıştı. Onun 1405'te Çin seferine karar verdiği bir sırada Otrar'da iken hastalanması ve ani ölümünün ardından, Temürlülerin son zamanlarında Özbekler saldırılarını artırmışlar ve güneye doğru sarkmışlardır.¹¹

Ulug Beg'in devrinde Özbekler Semerkant'ı ele geçirip, yağma ettiler. Bu yıllarda Özbeklerle Türkmenlerin savaşları yüzünden Türkistan harabeye dönmüştü.¹² Batı Sibirya'da, şimdiki Tobolsk yakınlarında yer alan Tura Irmağı kıyısında, Nogay Türklerinin de desteğini alarak hanlık makamına oturduğu söylenen Öz Bek ailesinden Tuğlu Şeyh oğlu Ebu'l-hayr Han (1428-1468) devrinde Özbekler daha da kuvvetlendiler. Ebu'l-hayr Han daha sonraları merkezini güneye, Sıgnak bölgesine taşımış idi. O, Temürlü şehzadeleri arasındaki taht kavgalarına da bulaştı. Ama 1456 senesinde Kalmukların hücumuna uğrayan Özbek Türkleri büyük zayıflar vermiş olmalarına rağmen, Muhammed Şiban'dan sonra (1500-1510) Buhara bölgesine akınlar yapmaya başladılar. Elbette ki Türkistan'da Ebu'l-hayr ve Özbekler gibi yeni bir gücün ortaya çıkması, bölgenin eski sahipleri durumunda bulunan Altun Orda beylerini, Sibir Hanlarını ve Nogay mirzalarını harekete geçirmişti. Hem bunların saldırıları, hem de kendi iç bölünmeleri yüzünden Ebu'l-hayr Han'ın oldukça yıprandığını görmekteyiz.

Muhammed Şiban Han'ın saltanatının başlangıç yıllarında Altun Orda hükümdarları ve Kazak Türkleriyle mücadelelerine şahit oluyoruz. Hatta bu savaşlar sırasında müthiş bir soğuğa yakalan Ebu'l-hayr Han hastalanarak ölmüş¹³, aralarında Şiban'ın da bulunduğu şehzadeler canını zor kurtarmışlar idi.¹⁴ Şiban Han 1495'te Maverâünnehir'e girdi, birkaç yıl sonra da bütün bu bölgeyi ele geçirdi. 1499 yılında Semerkant'ın Temürlü hâkimi Baysungur Mirza, Babur'a karşı ondan yardım istemiş fakat o, düşmanını kalabalık görünce geri çekilmiştir. Babur daha sonra büyük bir ordu toplayarak, 1500 senesinde Mogolistan ya da Doğu Çagataylı hanlarından Yunus'un oğlu Mahmud'un desteği ile Buhara ve Semerkant'ı zaptetti. Bu sırada bütün ülke ayaklandı ve Özbeklere bir katliam yapıldı. Ancak Buhara ve çevrelerini koruma altına alan Şiban Han birkaç ay sonra tekrar saldırarak, Babur'u tam bir hezimete uğrattı.¹⁵ O, yerini sağlamlaştırınca Mahmud Han'ın üzerine

¹⁰ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, haz. İ.Parmaksızoğlu, İstanbul 1981, s. 77-86; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. II, çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s. 221-224.

¹¹ Ebu'l-hayr Han 17 yaşındayken (1428), şimdiki Tobolsk'un batısında Tura Irmağı kıyısında han ilan edildi. Cuci ulusuna ait pek çok yeri kendisine kattı. Önce Temürlülerden Ebu Said'in başa geçmesine yardım etmiş, Ulug Beg'in kızlarından birini de almış, ancak daha sonra ona yüz çevirmişti (Bkz., H.R.Roemer, "Timurlular", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 353-354; P.P.Ivanov, *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler*, çev. Sümevra Ünal, İstanbul 2020, s. 24).

¹² Ulug Beg'in ölümünden sonra (1449) Temürlüler arasında bir taht kavgası başlamış ve 1452'de Miran Şah'ın torunu Ebu Said, Özbek hanı Ebu'l-hayr'dan yardım alarak Semerkant'ta tahta oturmuştu. Bkz., İ.Müminov, *Amir Temürning Urta Osiye Tarihida Tutgan Urni ve Roli*, Taşkent 1993, s. 20; Grousset, *age*, s. 430; Barthold, *Orta Asya Türk...*, s. 197; Mustafa Kafalı, "Timur", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979, s. 345; L.Bouvat, "Uluğ Bey", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986, s. 28; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 278-279.

¹³ Kalmuk felaketi Ebu'l-hayr Han'ın otoritesini büyük ölçüde sarsmıştı. Yine Cuci neslinden Kirey ve Camı Bek gibiler Çagatay Hanlığından yardım talep ettiler. Cuci ulusu ve Özbek kabileleri arasındaki bu ayrılma son derece önemli tarihi bir olaydır. Onlara bağlı aşiretlerin daha sonra işgal ettiği saha göz önüne alınırsa bunun ehemmiyeti anlaşılır. Ebu'l-hayr Han itaat altına almak istediği işte bu Kazaklara karşı yaptığı bir savaşta maktul düştü yahut da felç olup, öldü (Bkz., Bkz., Şeyh Muhammed Bek, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, Çev. Mehmet Akif Erdoğan, Ayşe Değerli, İstanbul 2020, s. 26; Grousset, *age*, s. 443; Hasan-ı Rumlu, *age*, s.473; F.Kara, "XV. Yüzyılda Özbekler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, İstanbul 2006, s. 3; T.Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2, Ankara 2012, s. 10-11; Ivanov, *age*, s. 24).

¹⁴ Ebu'l-hayr Han'ın oğlu Şah Budak da babasıyla aynı yıl (1468), Çagatay hanı Yunus tarafından öldürülmüştü. Şah Budak'ın oğlu Muhammed Şiban 10 yaşından itibaren maceralı bir hayatın içinde pişti (Bkz., Osman Çırak, *Şibani Tarihi-Benai'nin Şiban-namesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s. 34-120, Grousset, *age*, s. 444; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 256-257).

¹⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbasi*, çev. Ali Genceli, C. II, Kısım I, İstanbul 1945, s.103-104; Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016, s.446; Zahiruddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz.

yürümekten de geri durmadı ve eski hamisi Mahmud'u beş oğluyla birlikte 1508 tarihinde Hocend Suyu'nda (Sır Derya) boğdurdu.

Şiban Han ayrıca 1505'te 30.000 kişilik ordusuyla Ürgenç'e sahip oldu. 1507'de de Temürlülerin elinde bulunan Horasan bölgesini aldı.¹⁶ Bu sebepten Şah İsmail, ona "bana ait topraklarda faaliyette bulunma ve Horasan'dan çekil" dedi. Bunun üzerine Şiban, 1508'de Şah İsmail'e bir elçi gönderip Şiilikten vazgeçerek Sünniliğe dönmesini teklif etti. Hutbeyi kendi adına okumasını ve gelip ayağını öpmesini istedi. O ayrıca İsmail'in han soyundan gelmediğini, sadece ana tarafından Uzun Hasan gibi bir Türk beyine dayandığını, eğer hükümdarlık iddiasındaysa, bunun sonuçlarına da katlanması gerekeceğini söyledikten başka; üstüne-üstlük çok aşağılayıcı bir şekilde kendisine bir çıkırcık ve iş yollararak, otur-oturduğu yerde kadınlar gibi örgü ör demeye getirdi. Elbetteki bütün bunlar Şah İsmail'i çok kızdırmış ve buna cevaplarında; bir kişi babasının mesleğini sürdürmek zorundaysa, Adem oğullarının hepsinin peygamber olması lazım geldiğini ve Çingiz Han'ın hatta kendisinin nasıl hükümdar olduğunu soruyordu. Esasında ikisinin de kaygısının dini endişeler olmadığı, sırf birbirlerine üstünlük sağlamaktan başka bir düşüncelerinin bulunmadığı ortadaydı.

Şah İsmail Horasan'a doğru geldiğinde, Şiban tedbirsizce davrandı. İsmail'in sahte ricatına kandı. Gözünü ganimet hırsı bürüdüğünden destek kuvvetler ulaşmadan, onun peşine takıldı. Bu işe kalkışmasında muhtemelen onun hanımının da rolü olduğu söylenir. Neticede Şiban Han, Mahmudabâd'ta yaptığı savaşta yenilmiş ve kendisi de ölümler arasında yer almıştır.¹⁷ Bu sırada Osmanlıların İran'a karşı Özbeklere yardım ettikleri bilinmektedir, fakat bu harbin sonucunu değiştirmemiştir. Hatta rivayetlere bakılırsa, kaçışı sırasında ezilerek ölen Şiban Han'ın derisi yüzülerek, içine saman doldurulduktan sonra Osmanlı sultanına yollanmıştır. Kaynaklarda kafatasının altınla kaplanarak kadeh yapıldığı da yazılıdır. Bu arada Şiban'ın, Şah İsmail ile karşılaşmadan evvel Kazak Türkleriyle giriştiği savaşların onu fazlasıyla yıpratmış ve gözden kaçırmamak gerekir.

Şiban Han'ın 1510'da ölümünün ardından Özbeklerde bir kargaşa ve bölünme baş gösterdi.¹⁸ Babur Şah büyük bir kuvvetle gelip, Semerkant'a girdi (1511), fakat bir süre sonra Türkistan'dan vazgeçerek, Hindistan'ın kuzeyine çekildi. Muhammed Şiban'nın amcası Köşküncü Han (1510-1530) döneminde Özbekler, hususiyetle Şah İsmail'in 1514'te Osmanlılara yenilmesi üzerine Horasan'dan İran'a kadar olan birtakım toprakları ele geçirdi. Bu sırada Babur'un oğlu Humayûn da kuzeye hareket etmişse de, İran şahı Tahmasb Osmanlı Devleti ile savaşa hazırlandığından bu iş sonuçsuz kaldı. Köşküncü'nün yeğeni Ubeydullah Han (1533-1539) İran'a başarıyla karşı durdu. Ubeydullah'ın peşinden gelen Abdullah'ın (1539-1540) kısa süreli saltanatından sonra tahtta oturan Abdullatif Han (1540-1551), Kanuni Sultan Süleyman'a haberler yollayarak, Şii tehlikesine karşı işbirliği teklifi sundu. Bunun neticesinde, İbrahim Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Tebriz'i zaptetti.¹⁹ Bu faaliyetler arada İran engeli olmasına rağmen Türkistan-Türkiye münasebetleri açısından mühim olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin Özbeklere silah ve asker yardımında da bulunması ilginçtir.

Ancak 16. asrın ikinci yarılarında Özbek Türkleri arasında birliğin olmadığı, değişik beylerin farklı yerlerde kendilerini han ilan ettiklerini, buna bağlı olarak Nevruz Ahmed ile Burhan Han'ın aynı anda ortaya çıktıklarını, sonra Pir Muhammed ile İskender Han'ın ardından II. Abdullah'ın tahtta oturduğunu görmekteyiz. Böylece merkezlerini de önce Semerkant, peşinden Buhara'ya taşıyan Özbekler, 1582'de Kazak topraklarıyla, Kaşgarya'ya bir sefer düzenlediler. III. Murad devrinde de (1574-1595) Türkistan'ın silah ihtiyacını karşılamak maksadıyla, Özbeklere top ve tüfek gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte II. Abdullah Han (1585-1598) çağında, Türkistan'da Türkler arasında bir dizi kavga da yaşandı.²⁰ Özbek, Çagataylı ve Kazak-Kırgızlar bölgeye hâkim olma hususunda birbirleriyle vuruştular. Kazakların desteğini alan Abdullah Han bu sayede rakiplerinden de kurtuldu ve bozkırda güçlü bir konuma geldi.

Abdullah Han'ın 1598'de vefatıyla yerine oğlu Abdülmümin geçtiyse de, o 1599 tarihinde bir iç mücadele esnasında öldürüldü ve yerine II. Pir Muhammed atandı. O da 1601'de Astarhanlılarla yaptığı bir harpte maktûl düştü. Daha evvel Abdülmümin ailenin bütün erkeklerini yok ettiğinden bir taht kargaşası yaşandıysa da, II.

Reşit Rahmeti Arat, C. I, Ankara 1970, s. 68,126-129; Halis Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara 1989, s.6-15; Mübarek Galip, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara 1990, s. 37; Rumlu Hasan, *age*, s. 60-61; Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre...*, s. 70.

¹⁶ Yakup Karasoy, "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003, s. 106; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 285; Muhammed Bilal Çelik, *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul 2013, s. 106.

¹⁷ Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014, s.55; Çelik, *age*, s. 105; "Şeybanî Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979, s. 454-455; Rumlu Hasan, *age*, s. 137-151; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 405-408; *Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2006, s. 58-60.

¹⁸ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, s. 94-97; Rumlu Hasan, *age*, s. 150; Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyonkarahisar 2006, s. 68.

¹⁹ Ümit Gedik, "Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara'sı Üzerine Bir Değerlendirme", *İÜ. Şarkiyat Mecmuası*, S. 32, İstanbul 2018, s. 96-109; Halil Ülker, "Osmanlı-Özbekistan İlişkileri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/4, Bişkek 2019, s. 3985-3989.

²⁰ Remzi Kılıç, "Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması", *Bilgi*, S. 10, Ankara 1999, s. 50-56; Ülker, *agm*, s. 3390-3392.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Abdullah'ın Astarhanlı sülalesinden Canibek ile evli kızından dolayı, bu şahsa teklif yapılmış ve buna binaen de Canibek'in oğlu Dinmuhammed ve onun Şah Abbas ile girdiği bir çarpışmada vefatı üzerine de kardeşi Baki Muhammed (1601-1605) başa geçmiş idi.²¹

Dolayısı ile Türkistan'da yeni bir hanedan ortaya çıkarken, Kazak Türkleri de biraz daha güneye inerek, başta Taşkent civarları olmak üzere birtakım yerlere sahip oldular. Özbek topraklarında düzeni sağlamaya çalışan Baki Muhammed'in ölümüyle, yerine Canibek'in başka bir oğlu dolayısıyla da Baki Muhammed'in diğer kardeşi Veli Muhammed (1605-1611) tahtta oturdu. Onun bazı bey ve idarecileri öldürtmesi yüzünden halkın bir kısmı yeğeni İmamkulu'yu han tanıdılar. İki akraba arasındaki kavgadan Veli Muhammed yenik çıkınca, Şah Abbas'a sığındı. İran şahı da onun yanına kendi askerlerini de katıp Buhara'ya yolladı. Vukua gelen harbi İmamkulu kazanınca Veli Muhammed öldürüldü ve hanlık makamına İmamkulu (1611-1642) oturdu.²² Uzun süre tahtta kalan bu şahıs bir süre sonra hayatının geri kalan kısmını Medine'de geçirmek isteyince, saltanatı kardeşi Nezir Muhammed'e (1642-1645) terk etti.

Nezir Muhammed Han'ın vefatının ardından Buhara Hanlığının en renkli simalarından birisi olan Abdulaziz Han (1645-1681) çağında, Harezmi Hanlığı ile çarpışmalar ve aile içi mücadeleler göze batar. Bu şahsın da memleketini bırakarak, Hicaz'da ölmesi üzerine kardeşi Subhankulu Han (1681-11702) tahtta çıktı. Onun döneminde de pek istikrarlı bir yönetim sergilenememiştir.

Ayrıca 17. asrın ortalarına doğru Kalmuk saldırılarına maruz kalan bölgedeki Hive hanı 1683'teki Osmanlı-Rus anlaşmazlığında, Osmanlı Türklerine yardıma hazır olduğunu söylüyordu, ama bu arada Kalmuklar da Buhara ve Semerkant'a kadar gelmişlerdi.²³ Bu sıralarda Türkistan hanlıkları içinde de çekişmeler alıp başını gitmişti. Önce 1700'lerde Hive ve Harezmi bölgesini dilediğince idare etmek isteyen Şah Niyaz, ardından da birkaç sene sonra oğlu Arap Muhammed, her ne kadar bir taktik icabı Rusya'nın himayesini istedilerse de²⁴, bu karanlık günlerde Türkistanlıların ne hale geldiklerini göstermeye yeter.

Subhankulu Han'dan sonra oğulları arasında bir taht kavgası yaşandı. Ubeydullah Han'ın (1702-1711) iktidarını, Mangıtların ve bu ailenin başı durumundaki reisi Atalık Rahim'in desteğini alan kardeşi Begim tanımadı. Neticede 1711 senesinde Ubeydullah öldürülünce, Buhara bölgesi Özbekleri arasında yeniden bir fırtına esti.

Bu arada 1717 senesinde Rus çarı tarafından, gerçek adının Devlet Giray Mirza olduğu söylenen Kabartay asıllı Bekoviç Çerkasski'nin önderliğinde gönderdiği keşif heyetinin de Hiveliler tarafından ortadan kaldırıldığını anmakta fayda vardır. Bu hareketin sebebi, Çar I. Petro'ya Amu Derya'nın eski yatağında bir altın madeni bulunduğu söylenmesi idi. O yüzden çar kendi akrabalarıyla sıkıntı içindeki Buhara ve Hive hanlarını yanına çekip, Hazar kıyısında bir kale inşa ederek, Amu Derya'yı da yeniden Hazar'a akıtmayı planlamıştı²⁵. Bunlar Hive önlerine geldiğinde Şir Gazi Han'ın kuvvetlerinin saldırısına uğradılarsa da, yapılan muharebeyi kazandılar. Bunun üzerine han elçi gönderip, olup-bitenden haberi olmadığını söylemiş ve Rus askerlerini hanlığın çeşitli şehirlerine yerleştirmeyi önermiştir. Bekoviç'in yanındaki komutanlar buna karşı çıksalar da, onun bu teklifi kabul etmesi nedeniyle Rusların büyük bir çoğunluğu öldürülüp, geri kalanları da köle yapılmıştır.²⁶

Sonuç itibarıyla 1740'a kadar Türkistan'daki iç çekişmeler sürdü. 1740'da İran hükümdarı Nadir Şah Avşar (1736-1747), İl Bars Han'ın yönetimindeki Harezmi ve Ebu'l-feyz Han'ın idaresindeki Buhara'yı ele geçirmiş, iki ülke arasındaki hudut Amu Derya olmuş, Buhara Hanlığı Nadir Şah'ı 20.000 kişilik bir ordu ile

²¹ Ümit Ulvi Türk, *Safevi Devlet'inin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2017, s. 68-72; Canan Kuş Büyüktaş, "Safevi Hükümdarı Şah I. Abbas'ın Osmanlı Devleti'nin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri", *İran ve Turan Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2020, s. 98-112.

²² Umur Kirca, "Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ankara 2019, s. 30-37; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani*, Ankara Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s. 148-204; Gülay Karadağ Çınar, *Safevi-Özbek İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2011, s. 278-296.

²³ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016, s. 489-494; Grousset, *age*, s. 447-448; A. Merthan Dündar, *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılaşma*, İstanbul 2006, s. 27-28,42; Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 47, 89; Kesici, *age*, s. 35; Yorulmaz, *agm*, s. 455.

²⁴ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 167-170; Kesici, *age*, s. 70-71; Ivanov, *age*, s. 69-71; Kirca, *agm*, s. 36-37.

²⁵ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018, s. 20; Türkbey Güngör, *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 73; Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *MÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/1, İstanbul 2018, s. 94-108; İlkin Hüseyinov, *XVI-XVIII.Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2020, s. 55.

²⁶ Didem Çatalkılıç, "A.A.Rjevusskiy-E.D.Maksimov, Terskoe Kazaçe Voysko, Veçe, Moskva-2014", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 43, Ankara 2014, s. 192; Paul Bushkovitch, "Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları Rusya Boyar Eliti İçinde Kabardeyler (1560-700)", *çev. Ömer Aytekin Kurmel, Kafkasya Çalışmaları*, 1/2, Kayseri 2016, s. 14; Ivanov, *age*, s. 70-71.

desteklemiş²⁷ ve Astarhanlılar sülalesinden olduğu söylenen Ebu'l-feyz'in zamanında, bölge kabilelerinden Mangıt ve Kenegeslerin arasındaki kavga şiddetlenmiş idi. Ebu'l-feyz Han 1748'de kendisine yardım için gelen Muhammed Rahim tarafından öldürüldü. Yerine geçenler bazı komutan ve "inak" unvanını taşıyan devlet görevlilerinin oyuncağı olduklarından, pek bir hükümleri yoktu. Neticede Muhammed Rahim'in 1756 tarihinde kendini han ilan etmesiyle Mangıt hanedanı dönemi başladı²⁸ ve bu durum 1920'ye kadar sürdü.

Bununla beraber Özbeklerde devlet teşkilatı eski Türk geleneklerinin aynıdır. Devlet meclisindeki protokol Oguz Kagan Destanı ve Dede Korkut'taki gibidir. Bütün Türk Dünyasında olduğu üzere, Özbekler içerisinde Kazak ve Kırgız boylarını da görmek mümkündür. Yani birbirine karışmışlık söz konusudur. Z.V.Togan "Çingiz ve oğulları zamanında Türk ve Mogol unsurların kaynaşmasının ne kadar olduğunu bilmek için bugün mevcut Nogay, Özbek, Kazak, Başkurt gibi büyük camiaların hepsinde müştereken mevcut bulunan kabileleri ve oymakları tespit etmek kafi gelir", demektedir.²⁹ Günümüzde Özbekistan olarak bilinen cumhuriyet içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyak, Saray, Barın, Üç Urug, Bugut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş, Kara Kalpak gibi boylara rastlandığını da söylememiz gerekir.

3. Çarlık Rusyası Devrinde Özbekler

Muhammed Rahim'in ölümünün peşinden amcası olduğu söylenen Danyal Bek (1759-1785) önce Muhammed Rahim'in kızından oğlu Fazıl, sonra da Seyyid Ebu'l-gazi adına Buhara'yı idare etmiş; sonrasında Danyal Bek'in oğlu Şah Murad'ın (Masum)³⁰, kardeşleri ve devleti perde arkasından yöneten beyleri ortadan kaldırıp, dizginleri ele almasıyla beraber, yukarıda da vurgulandığı üzere Mangıt ailesi artık doğrudan kendisini han olarak adlandırmıştır.

Şah Murad devrinde Amu Derya'nın sol tarafı ile Merv civarları Buhara Hanlığına katıldığı gibi, birtakım dini kaygılar sebebiyle Horasan bölgesine de akınlar yapıлып, oldukça fazla köle ele geçirildiği söylenmekle birlikte; Buhara hanı Muhammed (Murad) Masum'dan 1789 tarihinde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya sefer açtığını duyduğuna dair ve buna binaen de Kazak-Kırgız Türkleriyle beraber kendilerine yardımcı olabileceklerini, ayrıca topraklarındaki Rus tüccarlarını da çıkaracağını bildiren bir mektup gelmiştir. Biraz da Osmanlı idarecilerine yol gösterir mahiyetteki bu mektup³¹, o dönemin idarecilerini ne derece etkiledi bilemiyoruz. Ancak Mangıt hanedanından olan Emir Said Haydar (1801-1826) zamanında Özbekler oldukça gelişmişlerdir. O, başta kendisine muhalefet eden Hiveliler ve Kıpçaklar olmak üzere vefatına değin düşmanlarıyla mücadele ettiği gibi, ilime de önem vermiş olmasına rağmen, ölümünden sonra karışıklıklar ve iç çekişmeler yüzünden emirlik zayıfladı. Hem Masum Murad, hem de Emir Said Haydar tarikatlarla içli-dışlı olarak, iktidarlarının gücü için onların desteğini almaya da çalışmışlardır.

Bu sırada 1826'da kardeşlerinin kısa süren iktidarının ardından tahtta oturan Emir Haydar'ın oğlu Nasrullah Han (1826-1860), Rus tehlikesi hakkında uyarılarda bulunmak isteyen iki İngiliz subayını (Albay Stodhard ve Yüzbaşı Conolly) öldürtmüş olduğundan onların nefretini kazandığı gibi, Hokand'a yapılan bir baskınla bunların da mahvına sebep olmuş, hatta birtakım Özbeklerin, Afganistan tarafına kaçmasına da yol açmıştır.³² Hokand ve Hive üzerine büyük bir kısmı başarısızlıkla neticelenen seferler düzenleyen, çok zalim ve hertürlü edepsizliği yapabildiği söylenen Nasrullah Han, kendisine rakip olmasın diye kardeşlerini de öldürtmüştür. Onun vefatının peşinden yerine oğlu Muzafferredin geçti (1860-1885). Onun zamanında da hanlıklar arasında sürtüşmeler devam etti ve bu durum bütün Türkistan'ın aleyhine oldu.

Bundan sonra Rusların Türkistan'a karşı daha ciddi olarak harekete geçtiklerini görüyoruz. Kuzeydeki İdil-Ural'ın ardından, güneyde Türkistan'a yönelik ilk ciddi istila 1852'de Akmescid'e hücumla başlar. Bu saldırıdan Ruslar birşey elde edememişlerdi. Ancak 1853'te büyük bir kuvvet ile yaptıkları hücum sonunda, 22 gün gibi bir

²⁷ İran ve bilhassa Hive ile yapılan mücadelelerden oldukça yorulan Buhara emiri Haydar Şah (1801-1826), İstanbul'a elçiler göndererek, padişaha biat ettiğini ve Osmanlı hâkimiyetine girdiğini bildirmişti. Ancak Osmanlı Devleti bu ricayı geri çevirmiş, Hive ve Hokand ile dostça geçinmelerini tavsiye etmiştir. Bkz., Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 17; Dinçer Koç, "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016, s. 589; Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı*, İstanbul 2019, s. 46.

²⁸ Faruk Sümer, *Oguzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1972, s. 152; R.Nur, *Türk Tarihi*, haz. E.Kılıç, C. 4, İstanbul 1979, s. 302-303; Rasonyi, *age*, s.188; Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz), s. 125; İsmail Aka, "Timur ve Timurular Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 155; Mehmet Saray, "Buhara (Özbek) Hanlığı", *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987, s. 592-596; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003, s. 58; Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 298; Kesici, *age*, s.72; Hatunoğlu, *agm*, s.494-495; Özkan, *age*, s. 46-47; Ivanov, *age*, s. 69-78.

²⁹ W.Radloff, *Sibirya'dan*, çev. A.Temir, İstanbul 1976, s. 405; Togan, *age*, s. 133; Rasonyi, *age*, s.271; W.Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", çev. A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 546-554.

³⁰ Bu hanın ismi kaynaklarda Şah Murad, Masum, Muhammed Masum şekillerinde geçmektedir.

³¹ *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara 2004, s. 66-69; Ivanov, *age*, s. 80-82; Hatunoğlu, *agm*, s. 496-500; Özkan, *age*, s. 48; Karadağ, *agt*, s. 100.

³² Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara 2018, s. 244; Güngör, *agt*, s. 27-66; Dinçer Koç, Sinan Eren, "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118/232, İstanbul 2018, s. 156-188.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

muhasaranın ardından, General Perovskiy 1853'te Akmesjid kalesini Hokandlılardan aldı³³ ve modern silahlarla donatılmış Rus orduları karşısında Buharalılar da yapabilecekleri birşey yoktu. Taşkent 24 Haziran 1865 tarihinde annesi bir Fransız olan ve Rus askerlerine kumanda eden General Çernayev tarafından işgal edildi. Hokand kuvvetlerinin başında bulunan Alim Kul, Taşkent'e yardım vermek istediye de başarılı olamadı ve bu uğurda da şehit düştü.³⁴

Düzensiz ve askerlikle uzaktan yakından ilgisi bulunmayan kişilerle birşeyler yapmaya çalışan Buhara Hanlığı 1866'da Rus çarlığı karşısında büyük bir yenilgi aldı. Onlar para karşılığı kendilerine yardıma gelen Afganların da ihanetine uğradılar. Mayısın yirmibeşinde 2500 kişinin hayatına mâl olan Hocent de düştü. Bunun üzerine Ruslar, Buhara'ya çok ağır şartları içeren bir andlaşmayı kabul etmeye zorladılar. Bu sebepten Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti acele olarak İstanbul'a göndermişti.³⁵ Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak yardım istemişse de, ne Osmanlı'dan, ne de İngiltere'den gerekli yardımı göremedi. 1868'de Buhara barış yapmağa mecbur kaldı. Ancak şartlar çok ağır olduğu için tekrar mücadeleye başladılarsa da, Ruslar önce Semerkant, sonra Urgut ve Katta Kurgan'ı alarak, barış andlaşmasını kayıtsız-şartsız imzalamayı kabul ettirdiler.³⁶ Bu ateşkes ile Buhara Hanlığı, Rusya'nın himayesi altında yarı müstakil bir devlet haline geldi. Ama başta Muzaffereddin'in çocuklarının yapılan bu anlaşmayı tanımamaları da ilginçtir.

Hokand ve Buhara'nın işgali tamamlandıktan sonra Rusya, 1873 yılında çeşitli istikametlerden Hive'ye doğru hücumla geçti. Çar Deli Petro'nun tek düşüncesi Hazar Denizi kıyısında gemiler yaptırarak Hive ve Amu Derya'yı almak suretiyle Hindistan yolunu Rusya'ya açmak idi. Çünkü batıdan ve Osmanlı toprakları üzerinden sıcak denizlere çıkma imkânı yoktu. Bu yüzden 1873'te hanlığın başkenti Hive topa tutuldu. Bu durum karşısında Hive hanı bir müddet müdafaadan sonra şehri bırakarak çöle kaçtı. Hive Hanlığı Rus himayesini kabule, Amu Derya'nın sağ tarafında kalan bütün toprakları Ruslara vermeğe ve büyük miktarda harp tazminatı ödemeğe mecbur bırakıldı. Bunun yanısıra Rusya, Hive bölgesinde askeri üsler kurabilecek, ticaret kervanları rahatça dolaşabilecek, Ruslar ile Türkler arasında doğacak ihtilaflarda bir Rus'un başkanlığındaki mahkeme davalara bakacaktı.³⁷

İlk devirlerde Buhara emiri Taşkent'teki Rus Umumi Valisi ile değil, doğrudan doğruya Petersburg Hükümeti ile münasebette bulunuyordu. Ayrıca Türkiye'ye hususi bir elçi gönderip siyasi ilişki de kurmuş idi. Fakat çok geçmeden Buhara'nın Türkiye ile temasını Ruslar tamamen yasakladılar.

Emir Muzaffereddin'in 1885'te vefatından sonra yerine geçen oğlu Abdulahad (1885-1910) zamanında Buhara bütünüyle Rus nüfuzuna girmişse de, Özbekistan'da yer yer ayaklanmalara rastlanılmaktaydı. Bunlardan birisi 1898'deki Fergana isyanıdır. Abdulahad'ın devrinde Rusya ve Osmanlı Devleti gibi ülkelere eğitim almaları için öğrencilerin gönderilmesi müspet bir gelişme idi. Abdulahad'ın peşinden idareyi ele alan oğlu Mir Alim'in (1910-1920) saltanatı sırasında Ruslar birçok imtiyazlar kopardılar. Buhara arazisinden geçen demiryolu kenarlarında yeni yerleşim merkezleri kuruluyor ve buralara Rus ahali getirilip, iskan ediliyordu. Mir Alim döneminde artık Ruslar iyice kökleşmişler ve o Ruslarla işbirliği halindeki Cedidçi Yaş Buharalılarla baş edemez hale gelmiş ve buna binaen de 1921 yılında Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır.³⁸

4. Sovyet Rusya Devrinde Özbekler

³³ Mirza Bala, "Hokand", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950, s. 556; Kadriye Topal, 19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 64-65; Hatunoğlu, *agm*, s. 500-501; Ivanov, *age*, s.102-110; Furkan Külünk, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2020, s.90-91.

³⁴ N.Avcı, "Schuyler'in Seyahatnamesi'ne Göre Ruslar'ın Taşkent'i Ele Geçirışleri ve Çar II. Aleksandr'ın Beyanamesi", *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3, Ankara 2017, s. 11-17; Güngör, *agt*, 91-92; W.Barthold, "Taşkent", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979, s. 40; Bala, *agm*, s. 556.

³⁵ Herşeye rağmen, Anadolu'nun ve Türkistan'ın değişik yerlerinden Buhara'ya yardım için gönüllülerin harekete geçtiğini, hatta bunların Osmanlı Devletinin aracılığını da istediklerini görmekteyiz. Bunlardan birisi olan Mersin kaymakamı Abdulkadir Kemali Bey, bölgeyi bilen ve birkaç dili konuşan bir kişi olarak hariciye nezaretine yazdığı raporda; Türklerin ve Müslümanların Rusya ile İngiliz güçleri arasında kaldığını, Osmanlı Devletinin mutlaka bu coğrafyada nüfuzunu hissettirmesi gerektiğini, bunun için de bölgeye memurlar gönderilmesinin lüzumunu belirttikten sonra, kendisinin gönüllü olarak gidebileceğini yazmıştır. Bkz., *Belgelerle Osmanlı-Türkistan...*, s. 33-34,115-119.

³⁶ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırkkale 1998, s. 273; M.Bala, "Buhara", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, s. 768-769; Hatunoğlu, *agm*, s. 506.

³⁷ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R.Akdemir, Ankara 1986, s. 150-151; Caroe, *age*, s. 137; Bacon, *age*, s. 118; Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul (tarihsiz), s. 35; Saray, *age*, s. 21-25; Zeki Velidi Togan, "Harizm", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950, s. 255; İbrahim Yarkın, "Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı", *Türk Kültürü*, 9/99, Ankara 1971, s. 53; Y.Çavuşoğlu, "Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri", *Tanıtım Dergisi*, S. 91-92, İstanbul 1987, s. 35-36; Füsün Kara, "Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti", *Türkler*, C. 18, Ankara 2002, s. 809; Fatih Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.273, İstanbul 2009, s. 25.

³⁸ Hatunoğlu, *agm*, s.510-513; Nurettin Hatunoğlu, "Buhâra Emirliği'nin Son Hükümdarı Alim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler", *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Ankara 2018, s. 128-142; Caroe, *age*, s. 156; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 15; Bala, *agm*, s. 769; Saray, *agm*, s. 600.

Birinci Dünya Harbi esnasında Rus askeri birliklerinin geri hizmetlerinde çalıştırılmak üzere insanların askere alınmaya başlanması, 1916 yılında Türkistan'da geniş çaplı bir ayaklanmaya neden oldu. Bu hareket ister-istemez Özbek topraklarında da kendini gösterdi. Buna binaen temmuz ayının başlarında Hocent bölgesinde zuhur eden isyan, daha sonra Fergana, Andican ve Taşkent gibi yerlere de sıçradı. Tabiki ayaklanmanın tek sebebi insanların askere alınmaları değildi. Hareketin arkasında Rus idaresine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yatmaktaydı. Onların bölge halkına uyguladıkları zorbalık, hukuksuzluk, aşağılanmalar, rüşvet ve herşeyden öte gaspedilen hürriyet bütün bu başkaldırının sadece birkaç nedenidir. Rusların Türkiye ile işbirliği halinde yürüdüğünü ileri sürdüğü³⁹, Türkistan'daki 1916 ayaklanması sona erdiği zaman 673 bin Türk hayatını kaybetmiş, 168 bin Türk Sibirya'ya göçürülmüş ve 300.000'e yakın Türk de Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştı.⁴⁰ Bu zarar gören ve katliama uğrayanlar arasında elbette Özbek Türkleri de vardı.

Rusya'da 1917 ihtilalinden sonra rejim değişti ise de, Türkler açısından farkedilen birşey olmamıştır. Zeki Velidi gibi birtakım ileri gelenler bencilce davranıp, muhtar bir Başkurt Cumhuriyeti kurma yoluna gitti. Tatar Türkleri kendi devletlerini tesis edebileceklerini sanıyorlardı. Bu arada Türk toprakları Kızıl ve Beyaz Rusların mücadelesine sahne oldu. İhtilalin ilk günleri esir Türkler için hürriyet ve istiklâl yolunu açar gibiydi. Türklerin bir kısmı 1917 nisanında Taşkent'te bir kongre yaparak Şura-yı İslâmiye adlı bir kuruluş meydana getirdiler. Fakat daha sonra Moskova'da gerçekleşen toplantıda ise Türkistan Türklerinin milli devletler halinde bir federasyon şeklinde birleşmelerine karar verilmişti. Eylül ve kasım aylarında da Taşkent'te kongreler tertip edildi. Fakat ağırlığı Rus komünistlerden ibaret olan Sovyet kongreleri adeta Türkleri yok saymakta idi. Ayrıca kasım 1917 tarihinde de Hokand'da bir toplantı gerçekleştirildi ve burada Türkistan'ın muhtariyeti ilân edildi.⁴¹ Mehmedcan Tınışbayoglu'nun başkanlığında bir hükümet kuruldu, ama bir süre sonra Tınışbayoglu istifasını verdi ve Mustafa Çokay bu hükümete reislik yaptı.⁴² Fakat o, maalesef doğup-büyüdüğü topraklarda değil, binlerce km uzaklıktaki Almanya'da 1942 yılında öldü.

Rus ileri gelenleri ihtilali Rus işçileri ile Rus askerlerinin yaptığını söyleyerek; “yerli halk kendilerine verdiklerimizle yetinmelidir” diyorlardı. Lenin ve Stalin 1917'de neşrettikleri beyannameyi hatırlamak istemiyordu. Burada; “Rusya'daki bütün halkların eşitlik ve hâkimiyet hakkından, ahalinin kendi mukadderatını bizzat tayininden, halkların milli ve dini inançlarının serbestçe tatbikinden, Rusya'daki milli azınlıklara kendi devletlerini kurabilme hakkından” bahsediliyordu. Buna binaen Buhara Emirliği Mart 1918'e kadar işçilerinde serbest olarak Rusya hâkimiyetinde kalmıştı. Daha sonra Rus komünistler tarafından kandırılan Buharalı gençler Rusya'dan yardım istemişler, fakat Rus destekli bu darbe hareketi önlenmişti.

Neticede Buhara halkı ikiye ayrılmış oldu. Emire karşı başarısızlığa uğrayan Cedidçiler de bölünmüştü. Bir kısmı Ruslarla işbirliğine gitti. Birazı da Osman Hoca önderliğinde milliyetçi bir Buhara Cumhuriyetini kurmayı hedeflediler. Ama hiçbiri düşündüklerini tam anlamıyla gerçekleştirmedi. 1918'de Rus askerleri ve Kızıl Ordu mensupları Buhara topraklarına girdiklerinde, herşeyden intikam alıyormuş gibi bir yağma ve zorbalığa başvurdular.⁴³ Fark gözetmeksizin herkesi soydular, insanlara terbiyesizlikler yaptılar. Nihayet 1920 yılı ağustos ayı sonlarında, general Frunze'nin emri ile top ve uçaklardan atılan bombalarla yerle-bir edilen Buhara şehri tamamen ele geçirilmişti.

Bu arada Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni 1918 Mayıs'ında kurduklarını ilân eden Ruslar, (1919 yılı başlarında Fergana bölgesindeki Sovyet-Rus kıtaları komutanlığı yoluyla) Fergana'daki Basmacı hareketini sindirmek için geçici bölge komisyonları oluşturup, bunların teşkilatlandırılmasına dair talimatlar yayınlamışlardır. 11 Ağustos 1919'da Rus generali M.W.Frunze'nin kumandası altında Türkistan cephesi kuruldu. Milli ayaklanmanın önderleri kasım ayında Fergana'nın büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Ruslar telaşa kapılarak ilk önce beş kişilik Fergana İhtilal Komitesi'ni meydana getirdiler.⁴⁴ Türkistan milli hareketi bütün kötü şartlara rağmen başarıyla devam etmiş, ama yeterli miktarda silah ve iaşeleri olmadığından,

³⁹ Biliyoruz ki 1916 Türkistan ayaklanmasına gerçekten Türkiye'den giden birtakım görevliler de iştirak ettiler. Bunun için Bkz., “Özbekskaya Sovyetskaya...”, s. 16; Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999.

⁴⁰ S.Gavay, “1916 Kırgız Ayaklanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002, s. 156; Seda Yılmaz Vurgun, “1916 Türkistan İsyanı”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016, s. 319-321; Avtandıl Taalaibek Uulu, *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşımı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2018, s. 64-65,74.

⁴¹ Sarge A.Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İstanbul 1983, s. 201; Bala, “Hokand”, s. 558; Seyfettin Erşahin, “Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Ankara 2003, s. 321.

⁴² Saadettin Yağmur Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993, s. 10; Emin Yarımoglu, *Türkistan Milli İstiklal Hareketinde Şir Muhammed Bek*, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Zonguldak 2018, s. 50.

⁴³ P.Fedenko, “Yeni Tip Kolonyalizmin-Sovyet Kolonyalizminin Ana Hatları”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961, s. 19; Mehmet Yılmaz, Ferudun Ata, “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *SÜ. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Konya 2004, s. 206-215.

⁴⁴ Parda Madiyev, *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 8; F. Kara, “Şir Muhammed Bek ve Fergana Basmacılığındaki Rolü”, *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof.Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, C. I, Ankara 1998, s. 585; Zenkovsky, *age*, s. 215; Hatunoğlu, *agm*, s. 515-517.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Kızıl Ordu birlikleri karşısında ağır yenilgiler almaya başlamışlardı. Aynı zamanda Afganistan'da ve Hazar Denizi'nin doğusunda bulunan İngilizlere gidilerek silah sağlanmaya çalışılmış ise de bundan da bir netice çıkmamıştır.

Ayaklanmanın liderleri ilk önce Mehmed Emin Bey başkanlığında Fergana hükümetini kurmuşlardı. Onlar pekçok başarılar da kazandılar. Sonra Enver Paşa Türkistan'a gelince hareketin önderliğini üzerine almıştı. Enver Paşa daha evvel Baku'da toplanan kongrede Türkistan'ın halini öğrenmiş, bütün olumsuz şartlara rağmen mücadeleye girmekten geri durmamıştı. Enver Paşa Baku yoluyla Türkmenistan'ın Aşkabat şehrine ulaştığı zaman Gürcistan'dan Mogolistan'a kadar bağımsızlık için kıvılcıklar vardı. Halk onu "Yaşasın Turan, yaşasın Enver Paşa, yaşasın din-i Muhammedî" diye karşıladı.

O yeterince hazırlanmadan Buhara ve Fergana'dan mücadeleye başladı. Kazım Karabekir'e yazdığı mektupta, Buhara ve çevresinin gerçekten çok cahil olduğunu vurguluyordu.⁴⁵ Hürriyet fikirlerinden dolayı Hindistan ve Afganistan'da kendisini tehlikede hissedilen İngilizler ile Buhara'nın işbirlikçileri bu bağımsızlık hareketine karşı cephe aldılar. Seksen yaşındaki Türkmen mücahid Togay Sarı ile Kur'an, ekmeğe ve tuz üzerine yemin eden Enver Paşa'ya diğer beylerden İbrahim inanmamış, yanındakilerin silahlarını da toplayarak, onu göz hapsinde tutmuştu. Araya Afgan hanı ile Buhara emirinin dayısının girmesi suretiyle işler düzeldi. Hatta 400 Afgan gönüllü ile 400 tüfek kendisine yollandı. Enver Paşa evvela Duşenbe'yi Ruslardan kurtardı, ama Türkistanlıların tamamından yardım alamadığı gibi, bu sırada İngiliz ve Rus fitneleri yüzünden Afganistan'lı Türk grupları yanından ayrıldı.

Daha sonra Ruslar, Basmacıların üzerine gönderdikleri kuvvetlerin sayısını artırdılar. 8 Mayıs 1922'de Türklere karşı iki koldan harekete geçmiş olan Rus birlikleri dağınık şekilde bulunan 30.000 kişilik Enver Paşa'nın güçlerini parça parça yendiler ve bu kuvvetler dağıldı. 19 Mayıs 1922'de onun Sovyet Rusya'ya bir ultimatom vererek, Kızıl Ordu'nun Türkistan'ı derhal terk etmesini istediğini de görüyoruz.⁴⁶ Yanında 1000-1500 kişi kalan Enver Paşa'nın Ruslar ile göğüs göğüse çarpışmaya girmeden önceki son sözleri şunlar olmuştur: "Türkistan için mutlaka savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başaramazsak şehitiz. Alın yazımızda ne varsa o olacaktır. Bundan korkmuyoruz. Böyle köpek gibi Rus zulmünde yaşamaktansa, atalarımızın yaptığı gibi şerefle öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti bizlerin ölümü göze alabilmemizle mümkün olacaktır".

Rus kuvvetleri karşısında tutunamayan Enver Paşa, Duşenbe yakınlarındaki Belcivan köyüne çekildi. Beraberinde birkaç Anadolu Türkü askerle, Türkistanlı kalmıştı. 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramının 2. günü, bir Tacik'in yol göstermesiyle ilerleyen Rus ordusu üzerine öleceğini bile bile siperinden çıkarak, tek başına yürüdü. Biri kalbine, diğerleri değişik yerlerine isabet eden beş kurşunla yere yığıldı.⁴⁷

Anadolu'da başlayan fırtınalı bir hayatın ardından, Türkistan'da Rusların Türklere yaptıkları kötü muameleleri görünce, birden bire Türkiye hayallerini de bırakıp, Türkistan için mücadeleye giren, Türk ırkının bu kahraman evladı millet ve şeref uğruna şehit düştü. Üstünde sıradan bir asker elbisesi bulunan Enver Paşa'yı Ruslar tanıyamadı. Daha sonra toplanan 20.000 kişilik bir grup onu Çeken Tepe'sine ilahilerle defnettiler. Ve Buhara'daki ulema onun şimdiye kadar gelmiş-geçmiş en büyük evliya olduğunu söyledi.

Enver Paşa'nın ölümü vesilesiyle birçok halk şairi mersiye tarzında şiirler yazmıştır. Fakat bunlar içerisinde bir tane vardır, ki o da Abdulhamid Süleyman Çolpan'ın kaleme aldığı "Belcivan" şiiridir ve bütün Türkistan'da, bir vakitler Türkler arasında elden ele dolaşmıştır⁴⁸. Onun yerini alan Hacı Sami ve Mehmet Emin Bey 1937'ye kadar Rusları uğraştırdılar.⁴⁹

Enver Paşa'nın bu harekete öncülük etmesine muhalif olan Buhara Emiri, bazı kabile reisleri ve Başkurt lideri Zeki Velidi gibi kimseler yüzünden bu ayaklanma hadisesinin akamete uğradığı da bir hakikattir. Her

⁴⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1967, s. 23; Haziretali Tursun, Dâna Moldabaeva, "Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi", *Bilig*, S. 68, Ankara 2014, s. 232-239; Okan Yeşilot, Burcu Özdemir, "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021, s. 281-307.

⁴⁶ Salâhi R. Sonyel, "Enver Paşa ve Orta Asya'da Başgösteren Basmacı Akımı", *Bellekten*, 54/211, Ankara 1990, s. 1179, 1208; İlyas Kara, *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 109-138; Nasriddin Nazarov, Ercan Petek, Serdar Dağıstan, "Lakaylar ve Dilleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, Ankara 2019, s. 271-278.

⁴⁷ Tülay Köseoğlu, "Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018, s. 79-87; Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi", *History Studies*, 10/2, Ankara 2018, s. 58-60.

⁴⁸ İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Belcivan Adlı Ağıt Şiiri", *Türk Kültürü*, 11/123, Ankara 1973, s. 36; Karabekir, *age*, s. 346-357; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 46- Enver Paşa", *Orkun*, S. 109, İstanbul 2007, s. 1-2; Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev, "Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar", *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021, s. 227-277.

⁴⁹ Enver Paşa uğruna şehit düştüğü toprakların koynundan tam 74 yıl sonra alınarak Türkiye'ye gömüldü. Bu hareketin doğru olup-olmadığı tartışma konusudur. Ancak uğruna öldüğü topraklar da Türk yurdu olmasından dolayı, onun bu burada yatmasında hiçbir sakınca yok idi. Herşeyden öte yıllar sonra o topraklarda doğan insanlar, kendileri için binlerce km uzaklıktaki bir diyardan bir kişinin gelecek şehit düşmesi karşısında vatanlarına daha da sıkı sarılacaklardı.

zaman birşeylerle suçlanmak tarihte kaybedenlerin kaderidir. Eğer I. Dünya Savaşını Osmanlı Devleti kazansaydı ve Türkistan'da Enver Paşa başarılı olsaydı, acaba hangimiz onu böyle acımasızca eleştirecektik. O ülkesine ve milletine aşık bir Türk Milliyetçisiydi. Hataları ve sevaplarıyla bu milletin bir mensubuydu. En azından birtakım sahte kahramanlar gibi vatanına ihanet etmedi. Onun gereksiz yere Osmanlı Devletini I. Cihan Harbine soktuğu masalına da bugün artık herkes gülmektedir. Tarih elbette ki herkesi layık olduğu yere oturtacaktır.

General Frunze, Türkistan cephesi mensuplarının başında 22 Şubat 1920'de Taşkent'e gelir gelmez, şehirde bulunan Rus memurların görevleri de o nisbette artmıştı. 13 mart 1920'de Lenin'e şu telgrafi çekmişlerdi: “*Türkistan'ı ve onunla birlikte bütün Rusya'yı Sosyalist ihtilalin düşmanlarının eline bırakmaktansa, savaşarak ölmeğe hazırız*”⁵⁰. Sonunda Lenin'in de tasvibini alan General Frunze 28 Ağustos 1920'de Buhara'ya yıldırım bir hareket gerçekleştirdi. Buhara Kızıl Ordu tarafından işgal edilip, emir kaçtıktan sonra şehir bir askeri komutan tarafından idare olundu. İçerisinde Rus ajanlarının çoğunlukta bulunduğu Buhara Halk Cumhuriyeti ile 4 Mart 1921'de bir ittifak andlaşması yapıldı. Ancak Rusların Buhara'yı Sovyetleştirme faaliyetlerinden vazgeçmemeleri üzerine bazı karışıklıklar ortaya çıktı. Ruslara karşı direniş hareketini başlatan devlet başkanı Muhiddin zorla istifa ettirilerek, yerine Osman Hoca Buhara'nın başına geçirildi.⁵¹ Fakat Osman Hoca da Ruslara iyi davranmadı, hatta zaman zaman Enver Paşa ile birlikte hareket ediyordu.

Rus ajanları Hive'de de kendi fikirlerini yayacak uygun zeminler hazırlamaya çalıştılar. Taraftar bulamadıkları için Cüneyd Han'dan kaçan muhalif Özbeklere “*Hive İhtilal Taburu*”nu kurdurarak bir Sovyet hükümeti teşkil etmelerini istediler. 27 Ocak 1920'de Kızıl Ordu, bu ihtilal taburuna yardım maksadıyla Hive'ye girdi. Kurulan Hive İhtilal Komitesi, hanlık sistemini ortadan kaldırdı. Ruslar aynen Buharalı komünistleri yaptıkları gibi Hivelileri de kullandılar. Onlara Harezmi Halk Cumhuriyetini ilân ettirmişler, daha sonra bu cumhuriyetle bir andlaşma imzalayarak 1921 Ekimi'nde de Hive'yi denetimleri altına almışlardır. Kızıl Ordu'nun bütün taarruzları ve vahşeti neticesinde Türkistan gül vadisinden, kan gölüne çevrilmiştir.⁵²

Komünizmin ardından Türkistan için mücadeleyi Komünist Partiler içerisinden legal yollardan yürütmenin daha mantıklı olduğuna inanan ve Türkistan Türkleri için milli bir sosyalizm gerektiği tezlerini savunan Sultan Galiyev gibi sosyalist Türkçüler, bir Türkistan birliği yaratmaya çalışmışlardır. Ama Galiyev ve yanındaki Türkçülerin faaliyetleri başlangıcından itibaren takibe alındı. Onlar mollalarla işbirliği yapan burjuva milliyetçileri olarak suçlanıyorlar ve tek bir Türk Devleti kurmak fikirleriyle emekçileri aldatıyorlar, deniyordu. Bütün Türk Cumhuriyetlerinin milliyetçi aydınları Moskova'nın parçala ve yönet siyasetine karşı geliyor, İdil-Ural'da, Türkistan'da, Kuzey Kafkasya'da, Kırım'da ve Azerbaycan'da Moskova'ya karşı bir ortak cephe oluşturmaya gayret ediyorlardı. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile 1921 temmuzunda Buhara'ya gelen TBMM üyelerinden İsmail Suphi'nin (Soysallıoğlu) teşebbüsleriyle “*Türkistan Milli Birliği*” teşkilatı kurulup, başkanlığında Z.Velidi getirilmiş⁵³, fakat bütün çabalara rağmen, bilindiği üzere Enver Paşa'nın da önderlik etmiş olduğu Türkistan bağımsızlık hareketi başarısızlıkla neticelenmiştir.⁵⁴ Buhara Hanlığı'nın tamamen Rus hâkimiyetine geçmesinde iç çekişmelerin de büyük rolü vardır.⁵⁵ Cedidcilerle emirin mücadeleleri Buhara Hanlığının sonunu hazırlayan faktörlerden birisidir.

Gerçekten bu sırada Galiyev'in fikirlerinden ve hareketlerinden Lenin ve Stalin Rusyası oldukça korktu. Eğer o başarılı olsaydı, Ruslar Türk Milliyetçilerinin Petersburg'a kadar dayanacaklarını sanıyorlardı. Fakat, o

⁵⁰ Baymirza Hayit, *Esir Türkler*, Ankara 1967, s. 26-31; Saltanat Kydryalieva, *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s. 236-256; Caroe, *age*, s. 56; Saray, *age*, s. 35-49; Yarımoğlu, *agt*, s. 75-81; Hakan Arabacı, *Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021, s. 26-27.

⁵¹ İbrahim Yarkin, “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 11/124, Ankara 1973, s. 50-51; Hüseyin Adıgüzel, *Azadlığın Köşe Taşları*, İstanbul 2001, s. 118; Yusuf Sezai Bakacak, *Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 46.

⁵² Baymirza Hayit, “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961, s. 33; Togan, “Harizm”, s. 255; Nurettin Hatunoğlu, “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Bellekten*, 79/285, Ankara 2015, s. 719.

⁵³ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 66; M. Bala, “Sovyetler Birliği'nde İslâm Dinine Yeni Hücumlar”, *Dergi*, 4/13, Münih 1958, s.10; Mehmet Saray, “Dış Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/2, 1988, s. 422; O. Sönmez, “Atatürk ve Türk Birliği”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007, s. 465; K. Bazarbayev, “Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkistan Milli Birliğini Kurma Çalışmaları ve Buhara Sosyalist Halk Cumhuriyeti İle İlişkileri”, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, Türkistan 2011, s. 501.

⁵⁴ A.A.Rorlich, “Komünist İdaresinde Volga -Ural Müslümanları”, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 9, Ankara 1984, s. 14; Zenkovsky, *age*, s. 205; Caroe, *age*, s. 124; Rasim Bayraktar, “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”, *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Erzurum 2013, s. 315.

⁵⁵ Türkistanlılar 1921 yılında, Anadolu'daki Millî Mücadeleye destek amacıyla 100 milyon altın ruble toplayarak göndermişlerse de, Lenin ve Stalin bunlara el koymuş, ancak 300 bin rublesi Türkiye'ye ulaşmıştır. Bu gelen maddi yardım arasında Emir Temür devrinden kalma bir Kur'an-ı Kerim ile Buharalı ustaların yaptığı üç de pala mevcuttur. Mustafa Kemal, bu vesileyle Türkiye Büyük Millet Meclisinde onlara teşekkür etmiş, kılıçlardan birisini kendinin aldığını, birini Batı Cephesi komutanı İsmet Paşa'ya verdiğini, diğerini de İzmir'e girecek kumandana takacağını söylemiştir. Nitekim bu kılıç, İzmir'e ilk giren süvari subayı Şeref Bey'e nasip olmuştur. Bkz., Bazarbayev, *age*, s. 502.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

yalnız bırakılarak Rus komünistlerle tek başına mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁵⁶ Hatta Komünist Partisi Merkez Bürosu 1923 haziranında gerçekleştirdiği bir oturumda, Galiyev meselesinin Tatar ve Başkurt sınırlarını da aşığına karar vermişti.

Bununla beraber 1923 yazından 1924 kışına kadar Ruslar tarafından Türkistan ayaklanmasına katılan bölgeler topa tutuldu. Ruslardan kurtulabilenlerin bir kısmı Afganistan'a kaçtılar. Bu hareketin liderlerinden biri olan İbrahim Bey 1931'de geri dönerek, Kızıl Ordu birlikleriyle tekrar mücadeleye başlamışsa da, Ruslara tutsak düşmüş ve bütün arkadaşlarıyla beraber idam edilmiştir.

Taşkent'te 1924 martında toplanan ve milli meselelerin tartışıldığı kongrede Ruslar ortaya nifak tohumları saçmışlar ve Türk boyları arasındaki ayrılık fikirlerini işlemişlerdi. Türkistan'ın ileri gelenlerinden Sultan Hoca, kongre delegelerine seslenerek, "Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek istiyorlar. Milliyet tasnifinde Türk boylarına Özbek ve Türkmen sıfatları yakıştırarak Türkler parçalanıyor" dedi ise de, sözünü dinlemedi. Neticede 1924 yılındaki düzenlemeler ile bugünkü cumhuriyetler vücuda getirildi. Özbekistan'ın teşekkülü sırasında, yani 1924'te Tacikistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de Özbekistan'a katıldı. 1929'da ise Tacikistan'a ittifak cumhuriyeti statüsü kazandırılarak Özbekistan'dan ayrıldı.⁵⁷

Sovyetler Birliği'nin 1926 senesindeki sayımında Tacikistan ve Kırgızistan'da oldukça mühim bir Özbek azınlığın olduğu görülmüştür. Bu vaziyet Özbekistan'daki Kırgız ve Tacikler için de geçerlidir. Dolayısıyla Özbekistan'ın geleceğinde problem yaratabilecek konulardan birisi de, Özbek-Tacik ve Kırgız çekişmesi olabilir. Bugün Tacikler, Özbekistan'ın pekçok yerinin kendilerinin kültürel mirası olduğuna inanıyorlar. Yine Sovyet cumhuriyetleri meydana getirilirken Taciklere haksızlık yapıldığı yolunda fikirler de mevcuttur. Ve Sovyet döneminde Taciklere baskı uygulandığı gibi konular ileride sorunlar doğurabilir.

Sovyetler zamanında da Rusların zulüm ve sindirme politikaları devam etti. 1920-1930'lu yıllarda Özbekistan'a yoğun bir Rus göçü oldu. Moskova tarafından bölgede Sovyet rejimini sağlamlaştırmak, kültürel ve politik amaçlı kuruluşları kadrolarla donatmak, zengin madenleri işlemek ve kolhozlaştırmayı gerçekleştirmek için binlerce kişi gönderildi. Buna bağlı olarak Özbekler tarımın zorla kollektifleştirilmesi planlarına karşı çıkmışlar, 1930'da mukavemetleri en üst düzeye ulaşmış idi. 1936'da ise yine Rusların onayıyla Kara Kalpak bölgesi Özbekistan'a katıldı.⁵⁸ 1937 yılında Sovyet anayasasına uygun bir anayasa hazırlandı.

Bu arada Sultan Galiyev'in 1929'da ikinci defa tutuklanması bütün Sovyetler Birliği çapındaki temizlik hareketinin şiddetlenmesine neden oldu. Her tarafta Türkçü-Turancı avı başladı. Esasında komünistlerce insanların milliyetçi olmaları da gerekmiyordu. Eğer bunlar Türk ise doğrudan rejim karşıtlıkları için yeterliydi. Stalin'in direktifiyle Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Osman Yusupov getirilmişti. Yusupov, Stalin'in kanlı rejimini Özbekistan'a sokan kişi olarak tanındı. 1937-1938 yıllarındaki "Büyük Temizlik" sırasında milliyetçi bir komplo hazırladığı gerekçesiyle aralarında başbakan Feyzullah Hocayev ve Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreteri Ekmel İkrarov'un da bulunduğu çok sayıda Özbek idam edildi.⁵⁹ Bu vahşet dolu günler İkinci Dünya Harbinin ilk yıllarına kadar sürdü.

İkinci Dünya Savaşında Avrupa'daki fabrikaların sökülerek, personeli ile birlikte Özbekistan'a yerleştirilmesi, bölgede Avrupalı nüfusun artışına sebep oldu. Ayrıca 1930-1944 yıllarında Stalin'in uyguladığı bazı halklara baskı politikası sebebiyle Özbekistan'da farklı milletlerden insanların sayısı arttı. Almanları destekledikleri gerekçesiyle Kırım Türkleri, Çeçen-İnguşlar, Karaçay-Balkarlar ve Kabartaylar kendi topraklarından, Özbekistan ve Türkistan'ın diğer bölgelerine sürüldüler.⁶⁰ Bununla beraber 1945 yılından bu yana artan ekonomik kalkınma ve iş gücü ithalinde de paralel bir yükselme olmuştur. Nitekim 1959'daki sayımda bütün cumhuriyet içerisinde 5 milyondan fazla Özbek'e karşılık, 1 milyon Rus ortaya çıkmıştır. Fakat Rusların gerek kentlerde, gerekse başşehir Taşkent'te Özbekleri geride bıraktığı gözlenmiştir. Hızlı bir nüfus artışı gösteren Özbekistan'da Tacikler de sayıca artmaktadır.

⁵⁶ Sultan Galiyev Sovyetler Birliğinin bünyesine katılmak istenen Türk topluluklarının beş cumhuriyet halinde bölünmesine karşı çıkıyordu. O, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'dan oluşan bir Turan Cumhuriyeti'nin hayalini kuruyordu (Bkz., M.Aça, "Avrasyacı Yaklaşımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk Dünyasının Geleceği", *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem 2002, s. 163).

⁵⁷ Muhammet Savaş Kafkasyalı, Raşid Tacibayev, "Tacikistan: Kurgusal Kuruluşun Kurgusal Politikalarına", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, İzmir 2012, s. 246; Fahri Türk, *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*, Ankara 2017, s. XVII.

⁵⁸ Salih Yılmaz, "Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan", *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara 1997, s. 1323; Nargıza Bekbergenova, *Karakalpakistan Medyası: Dünü ve Bugünü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. 19.

⁵⁹ Zeki Velidi Togan, *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyeti*, İstanbul 1940, s. 14; M. Tacmurat, "Sıra Muhiddinov'da mıdır?", *Dergi*, 2/6, Münih 1956, s. 104; M. Bala, "Sovyetlerde Nasyonal Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi", *Dergi*, 3/10, Münih 1957, s. 4; R. Maurach, "Sovyetlerde Milli Hakların Kırkinci Yıldönümü", *Dergi*, 3/10, Münih 1957, s. 18; B. Şahnazarov, "Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk", *Avrasya Etüdüleri*, 3/4, Ankara 1996/97, s. 99.

⁶⁰ Rehman Seferov, Ayhan Akış, "Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış", *SÜ. Türkiyat Araştırmaları*, S. 24, Konya 2008, s. 395-409; Şahnazarov, *agm*, s. 99; Erşahin Ahmet Ayhün, "Anılarla 18 Mayıs 1944 Sürgünü", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Eskişehir 2015, s. 92-111; G.Polat, *1943-1944 Yıllarında Sovyetler Birliğinden Sürgün Edilen Halkların Sürgününün ve Geri Dönüş Düzenlemelerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi; Ahıska, Kırım ve Karaçay-Malkar Sürgünleri Örnekleri*, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara 2014, s. 8-120.

Özbekistan bakanlar kurulunun başında 1945'ten sonraki yıllarda bir Özbek bulunmasına rağmen, Yüksek Sovyet'in en yukarısında ve Parti I. Sekreterliği'nde de yerli unsurlar yer almış, ancak Özbek başbakanın üç veya daha fazla Rus yardımcısı olmuştur. Özbek Dışişleri Bakanlığı da göstermelik bir kurumdu. Dolayısıyla idarenin en üstünden en altına kadar Rusların kontrolü söz konusuydu. Savaşın sonra Komünist Partinin başına geçen Abdulkadir Muhiddinov⁶¹, bilhassa Kruşçev zamanında halka biraz da olsa soluk aldırılmıştı. Ayrıca Özbeklerin milli kültürlerine sahip çıkmaları gerektiğini de söyleyebilmişti. Fakat Muhiddinov'un milliyetçi tavırları komünist Rusları rahatsız etmiş, onun yerine rejime ve Ruslara daha sadık bir kişi olan Şeref Reşidov 1959'da Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliği'ne getirilmiştir.

Özbekistan'ın 1940'larda sanayi dallarında, elektrik enerjisi, ulaştırma ve haberleşme konularında bir bakanlığı olmadığından, bunlar doğrudan Moskova tarafından denetlenmekteydi.⁶² Komünizm zamanında Özbekistan'da insanlar ya susmak zorunda kalmışlar veya yalan söylemeye zorlanmışlardır. Bu yüzden de her türlü yolsuzluk devlet müesseselerinde alıp başını gitmişti. Her sahada istedikleri gibi at oynatan Ruslar, 1963'teki seçimlerde yeni hükümetin 34 sandalyesinden 13'ünü kazanmayı da başardılar.

Sovyet döneminde kasaba ve şehirlerde propaganda merkezi olarak mahalle cemiyetleri kurulmuştu. Burada sosyal hayatı kontrol eden komiteler seçilir, komünist propagandası yapılan konferanslar verilirdi. Öyle ki, Özbekistan'da bir zamanlar Türk demek, Türk tarihiyle meşgul olmak, ünlü Türk büyüklerinin adını almak gibi şeyler Pan-Türkizm veya Turancılık sayılmıştır. Oğullarına Türk büyüklerinin isimlerini verenler yıllarca eziyetlere maruz kaldılar. Eski tarihi şehirlerin üzerinde tuğla fabrikaları ve çiftçilik bile yapıldı.

Bağımsızlığa kavuşmadan önce Moskova'nın kendilerine tahsis ettiği yıllık bütçe 10 milyar ruble olan Özbekistan, kaynaklarını kendi ihtiyaçlarına kullanmaya başladıktan sonra bütçeleri 80 milyara çıkmıştır. Sovyet rejiminin ülkeyi nasıl sömürdüğüne dair bir örnek de; eski Özbek lideri Reşidov'un Semerkant'daki bir Türk İslâm sanat şaheseri olan Registan külliyesinde altın yıldızları dökülen bir cami kubbesi için Sovyet makamlarından istediği bir miktar altının hikâyesidir. Sovyetler yılda 75 ton altın aldıkları Özbekistan'a bu iş için istenen 3 kilo altını çok görmüşlerdir.⁶³

5. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Özbekistan coğrafyası Türk dili ve merkezi olması hasebiyle yüzyıllarca Türk kültürünün ve folklorunun gelişmesine yataklık etmiştir. Bugün eski Rus kültür politikaları sebebiyle, her ne kadar Özbek Türklerinin ayrı bir millet olma hevesleri söz konusu ise de, tarihi hakikatler hiçbir zaman değiştirilemez. Sovyet Rusya bütün Türkistan'da olduğu gibi Özbekistan'da da milli bir kimlik yaratmış olmasına rağmen, onlar Türk milli kültürünü özümsemişlerdir.

Çıkkık elmacık kemikleri ve çekik gözleriyle Özbekler beyaz ırkın temsilcisidirler. Mongoloid özellikler hemen hemen yok denecek kadar azdır. Türkistan'ın en kalabalık grubunu meydana getiren bu Türk boyunun toprakları da diğerlerine nazaran daha verimlidir.

Kültürel geleneklere bağlı Özbekistan'da yerleşik bir din kültürü söz konusudur. Kırsal kesimde bolca eğlenceye düşkün olan Özbeklerin arasında, tıpkı Türkiye'deki gibi koç, deve, boğa güreşleri yaygındır. Aile bağlarının yanısıra diğer sosyal ilişkiler de kuvvetlidir, ki bu zaten bütün Türk Dünyasının ortak hususiyetidir. Neticede bütün Sovyet çabalarına rağmen eski gelenek ve görenekler kaybolmadı. Konar-göçer Özbekler arasında kabile münasebetleri de çok köklüdür. Bunları koparmak için 1950'de küçük köyler kurulması bile kararlaştırılmıştı. Özbek ailesinde kadın-erkek, çoluk-çocuk herkes ne kadar okumuş ve meslek sahibi olsa da baba otoritesi herşeyden üstün sayılmaktadır.⁶⁴ Yani Türk sosyal yapısının temeli olan ataerkil aile tipi hükümleri geçerlidir.

⁶¹ Esasında Muhiddinov gibiler daha evvelce Osmanlı ülkesindeki Türkçülük fikirlerinden etkilenmiş kişiler idi. Zaten daha 1918'lerde Ziya Gökalp misali fikir adamları Türkistan'ın geleceği ve birliği için çok kıymetli yazılar kaleme alıyorlar, bunlar bir şekilde Türkistan'da okunuyordu. Bkz., Hisao Komatsu, *20. Yüzyılın Başlarında Orta Asya Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara 1993, s. 31-32.

⁶² Michael Rywkin, *Asya'daki Rusya*, çev. B.Tanç, İstanbul 1975, s. 150-155; Celalettin Yücel, *Dış Türkler*, İstanbul 1976, s. 35-36; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 17-18; İlhan Uludağ, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 298; Kamal Kusaev, *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020, s. 13.

⁶³ A.Yalçın, "Atayurt'ta Arayışlar", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 20-24; Bacon, *age*, s. 185; Hayit, *agm*, s. 43; Döndü Kurt, *Özbekistan'ın Geçiş Döneminde Uyguladığı Politikaların Makroekonomik Performansa Etkisi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2019, s. 26; Zamira Öztürk, *Özbekistan'da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020, s. 120.

⁶⁴ N.Yalçın, "Atayurt Özbekistan", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 54; Bacon, *age*, s. 29, 99-102; Ergash Jumaev, *19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s. 33-95; Pınar Demir Er, *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslam*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2020, s. 32-95.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Türkistan Türkleri içerisinde kademeli olarak 16. asırdan itibaren yerleşik hayata geçerek, tarım ve ticarete büyük önem veren Özbekler, konar-göçerliği de tamamen terk etmediler. Bilhassa Şah Murad ve Emir Haydar çağlarında yeni sulama kanalları açılırken; esasında bir İngiliz olan ve Rus çarı ile anlaşan Jenkinson'la birlikte Rusya hem ticaret, hem de bölgeyi tanıma amacıyla Türkistan'a kervanlar yolladı. Başlangıçta karşılıklı alış-veriş şeklinde cereyan eden bu ilişkiler bir süre sonra Rus çarlığının emperyalist emellerine aracı oldu.

Bu durum bir yana geçmişten bugüne kadar süren geleneksel bakırcılık, halı dokumacılığı gibi el sanatları bütün Türkistan'da olduğu gibi, Özbekistan'da da çok meşhurdur.⁶⁵ Şimdilerde eski sanatlar ve sanatçılar bütün olumsuzluklara karşı, tıpkı diğer Türk topraklarında da görüldüğü üzere yaşama mücadelelerini sürdürmektedirler.

Din, komünizmin başlangıcından itibaren eski Sovyetlerin anti-propagandalarının başlıca hedefi olmuştur. Kadim Rusya'da Ortodoks Rum kilisesi muhafazakâr kütelerin kaynağıydı ve buna karşı Ateizm, Sovyet dogmasının baş silahıydı. İhtilalden sonra dine karşı bir hücum başlamış, Sovyet düzeninde ilerlemek için Müslümanlıktan uzaklaşmanın şart olduğu ileri sürülmüştür. Esasında bu durum Sovyet öncesi ve sonrası bütün Türk Dünyasının kanayan bir yarasıdır. Türklüğün ve İslamiyetin aleyhindeki misyoner faaliyetleri her çağda etkili olmuştur. Buna binaen 1932-1938 döneminde dini liderlerin çoğu yok edildi. II. Dünya Savaşı ile Sovyet politikası da kısmen değişti. Müslümanlığa biraz daha müsamahakâr davranıldı. Çünkü milli birliğe sahip olmak komünistlerce daha tehlikeli addediliyordu. 1941'de merkezleri Taşkent'te olan Orta Asya ve Kazakistan İslâm Müftülükleri kurulmuş, ama 1958 yılına kadar Taşkent'te Kur'an basılmasına dahi izin verilmemişti. Sovyet hükümetinin harp hali dolayısıyla dine temayyüle göz yummasının yanı-sıra, dış politika icabı da toleranslı davranması gerekiyordu. Zaten insanlar çocuklarını sünnet ettirmekten, İslamın dini bayramalarını kutlamaktan, resmi nikahın ardından dini nikah kıydırmaktan ve Müslüman mezarlarına gömülmeğe geri durmadılar.⁶⁶ Her türlü yasağa rağmen bir yolunu buldular. Bununla birlikte Türkistan'daki dini törenlerin birçoğu İslâmiyet'ten kasıtlı olarak da uzaklaştırıldı. Sovyet Rusya yine kendi politikasına uygun olarak dini, bazı kitleleri susturmak gayesiyle kullanma yoluna da gitti.

Sovyet imparatorluğunda Türkler ve Müslümanların dini kimliklerini yok etme iki ana başlıkta toplanabilir. Birincisi, yeni nesillerin İslama girmesine ve onu öğrenmesine engel olmak için dini müesseselerin yıkıtılması; ikincisi de yasaklanan İslamın yerini alacak birşeyler koymaktır. 1920 ve 1930'larda din aleyhtarı propagandanın çoğunu "*Militan Ateistler Cemiyeti*" yürütüyordu. 1928'e kadar bütün İslami okullar kapatıldı. Özellikle Sultan Galiyev'in de tutuklanmasıyla dini ve siyasi liderlerin binlercesi ortadan kaldırıldı. Söz konusu yukarıdaki cemiyet 1938-1939'da hızını kaybetti, ancak II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından yeni bir teşkilat kuruldu. "*Politik ve İlmi Bilginin Yayılması İçin Birlik*" adını taşıyan bu kurum, savaş yıllarında gelişme imkânı bulan dine karşı tavır alıyordu. Komünist Partisine bağlı olan bu organizasyon din aleyhtarı konferanslar düzenliyor, kolhoz bültenleri ve diğer gazetelerde basılmak üzere makaleler hazırlıyordu. Özbekistan'daki resmî verilere göre sadece 1951 yılında 10.000 din aleyhtarı toplantı ve konuşma yapılmış; üstelik bu sayı yeterli görülmemiştir.⁶⁷

Türk Dünyasının her tarafında olduğu gibi, Özbekistan'da da eski Türk dininin izlerini görmek mümkündür. Son zamanlara kadar erkek ve kadın baksılara rastlanılmaktaydı. Onlar hem dini törenleri yerine getiriyorlar, hem de bir nevi halk hekimliği yapıyorlardı. Aynı zamanda eski sözlü Türk edebiyatının yaşatılmasına da büyük katkıları oluyordu. Bugün de varlıklarını şu veya bu şekilde sürdürmektedirler. Bununla birlikte Ruslar, Türk geleneklerini ortadan kaldırmak için birçok eski adetin içerisine yeni şeyler sokmaya çalışmıştır. Mesela sadece kadınların katıldığı beşik törenleri yerine, erkeklerin de iştirakıyla yapılan kutlamaları teşvik ettiler. Her çocuk doğduğunda ve doğum günlerinde Hristiyan usulü eğlenceler düzenleyerek bunları yaydılar ve maalesef bunda da başarılı oldular.

Stalin'in direktifleri ile Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Osman Yusupov getirilmiş ve Stalin'in kanlı rejimini Özbekistan'da tatbik etmeye çalışmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra başa geçen Abdulkadir Muhiddinov, bilhassa Kruşçev zamanında halka biraz nefes aldırdı. Fakat Muhiddinov Ruslar tarafından görevinden uzaklaştırıldıktan sonra, 1959'da Komünist Partisi'nin başına Reşidov getirildi.

Sovyetlerin dağılmasıyla Özbekler, Rus ve Bolşevik yönetimin baskısından kurtulmuş olmanın verdiği coşku ve heyecanla zaten hiçbir zaman kaybetmedikleri benliklerini daha da güçlendirmek için olanca hızlarıyla

⁶⁵ Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016, s. 139-152; Gülay Karadağ Çınar, "16-19. Yüzyıllarda Avrupa'da Özbek İmajı", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ordu 2017, s. 68-103; Jumaev, *agt*, s. 27.

⁶⁶ Tamurbek Devletşin, *SSCB'de Cilt Lekesi: Türkler*, haz. Sebahattin Şimşir, İstanbul 2019, s. 102; H. Braker, "İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri", çev. Y.T.Kurat, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 7, Ankara 1984, s. 8; Ivanov, *age*, s. 60-62,95.

⁶⁷ G.A.von Stackelberg, "Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği'ndeki Müslümanlar", *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961, s. 87; Bacon, *age*, s. 185-187, 194; E.Wimbush, "Sovyet Orta Asyası'nda Soysuzlaştırma Politikası", çev. Y.Ceylan, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 34, Ankara 1986, s. 3-4.

köklerine dönmeye yöneldiler. İktisadi zorluklarına rağmen özlerinin ve parlak geçmişlerinin bir parçası olan tarihi yapılarını, mescitlerini, türbelerini, medreselerini tamir ediyorlar, yeni camiler yapıyorlar. Yıllarca süren ateist propaganda kampanyaları sonucu, dini bilgileri eksik kalan eski ve yeni kuşaklara İslâm dininin kurallarını, Kur'an-ı Kerim'in esaslarını öğretmeye çalışıyorlar.⁶⁸

Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı'nın başlarında Rusların, Almanlar karşısında başarısız olmaları sebebiyle, Avrupa'daki fabrikalar güvence altına alınmak amacıyla Asya'ya kaydırılmıştı. Bu yüzden Türk ülkelerinde, özellikle Özbekistan'da hızlı bir işçi sınıfının artışı gözlenmiştir. Topraklarının büyük bir bölümü Kızıl Kum Çölü ile kaplı olan Özbekistan'da, 1950'li yıllarda zengin doğalgaz, altın ve uranyum yataklarına rastlanması bölgenin süratle gelişmesine yol açtı. 1960'lardan itibaren de ülkeye çimento fabrikaları, kimya sanayi ve elektrik santralleri kuruldu. Özbekistan Asya'nın en önemli doğalgaz üretim merkezlerinden olup, Buhara'dan Urallara kadar uzanan bir boru hattı, doğalgaz ihracını mümkün kılmaktadır. Altın rezervleri ve üretiminde bütün cumhuriyetler içerisinde ikinci sıradaydı. Namangan ve Fergana vadilerinde zengin petrol yataklarına tesadüf edilmesi sonucunda⁶⁹, ülke kısa zamanda enerji üretiminde kendi kendine yeter duruma gelmiştir.

Rus işgalinden önce Türkistan'ın birçok bölgesinde ana ziraat pirinç idi. Pamuğa ihtiyaç duyan Sovyet Rusya, kendi coğrafyasından daha sıcak olan Türkistan'da ve bu arada Özbekistan'da hemen hemen baştan başa pirinç tarımını ortadan kaldırmış ve yerine oldukça zahmetli pamuk ekimini getirmiştir. Toplam ziraat üretiminin % 40'ını oluşturan pamukta Özbekistan dünyada dördüncü sırada yer almaktadır. Bunun yanısıra eskiden ancak bunun % 12'lik bir bölümü bu cumhuriyette işlenmiştir. Pamuktan sonra en önemli ürün pirinçtir. Şimdiki BDT'nin üretiminin % 50'sini karşılamaktadır. Tarım Fergana Havzası, özellikle Zereşan ve Harezmi gibi iyi sulanan yerlerde yapılmaktadır.⁷⁰ Özbekistan aynı zamanda Sovyetler döneminde patatesin % 35'ini, sebzenin % 40'ını ürettiyordu.

Özbekistan'ın ekonomik ve endüstriyel alanda bu şekilde gelişmesinin en büyük sebebi, buranın Ruslar tarafından ideolojik ve endüstriyel kalkınma modeli olarak seçilmesindedir. Rusların Özbekistan'ı pilot bölge olarak belirlemesinin iki sebebi vardı: 1- Orta Asya ülkeleri içerisinde Özbekistan'ın yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından son derece zengin olması. 2- Rusların, Türkistan'ın Müslüman cumhuriyetleri arasında önemli bir yere sahip bulunan Özbekistan'ı diğer İslâm ülkelerine karşı propaganda olarak kullanmalarındır.

Özbek yurdu et, süt, yumurta gibi besinlerin üretiminde % 50'lere varan potansiyel ile eski Sovyetlerin en önemli ülkelerinden biri durumundaydı. Mühim ölçüde meyve ve ipek üretimi vardır. 1939'dan 1965'e kadar yapılan kanallar vasıtasıyla Kızıl Kum Çölü'nün büyük bir kısmı sulanmaktadır. 1939'da 270 km'lik Büyük Fergana Kanalı inşa edilmeye başlanmıştı. Amu Derya, Sır Derya, Karşı ve Tirmiz nehirlerinin suları ile sulanan ovalarda dünyanın en kaliteli pamuğu yetiştirilir, ki Özbek Türkleri buna "beyaz altın" derler. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde pamuk üretilen toprakların genişliği 30 milyon hektarı aşmaktadır. Pamuk ekilen arazilerin miktarı yiyecek üretiminin artırılması yararına biraz azaltıldı ise de, Özbekistan yönetimi pamuğu ülkenin dünya ekonomisine sunabileceği temel mal olarak görmektedir. Bunun yanısıra hayvancılık da önemli bir gelir kaynağıdır.

Komünizmin çöktürülmesi üzerine 1984 yılında, Özbekistan Komünist Parti teşkilatında esaslı bir tasfiye hareketi gerçekleşti. Bunlar açıkça parti içerisindeki Türklere yönelik idi.⁷¹

Sovyetlerin dağılma sürecinde Özbekistan'ın aldığı en önemli kararlardan birisi ekonomik alanda olmuştur. 1990 yılı ekim ayında Taşkent'te toplanan 7.5 milyon üyeli Bağımsız Ticaret Birlikleri Federasyonu kuruluş kongresinde, merkezi Sovyet ticari kontrolüne karşı mücadele kararlaştırıldı. Bundan böyle Özbek ticari birliklerinin elde ettikleri kârı Sovyet merkezi makamlarının alamayacağı açıklandı. Öte yandan yine 1990'da Pazar Ekonomisine geçiş planı yayımlandı.⁷² Bütün bunların yanısıra o yıllarda yolların yetersizliği ticaret için bir problem teşkil etmekteydi. Çünkü Sovyetler Birliği zamanında bütün ulaşım Rusya üzerinden geçecek

⁶⁸ Ferhat Karabulut, "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilgi*, S. 50, Ankara 2009, s. 69; A.Yalçın, *agm*, s. 20; Bakacak, *agt*, s. 46; Kusaev, *agt*, s. 13.

⁶⁹ Salih Aynural, Abdülkayyum Kesici, "Türk Dünyasının Petrol ve Doğal Gaz Zenginliği", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, İstanbul 2005; C.Erdem Hepaktan, Coşkun Çılbant, "Geçmişten Günümüze Türkiye İle Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Manisa 2016, s. 625-628.

⁷⁰ Güçgeldi Bashimov, "Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2/1, Bingöl 2015, s. 99-103; Recep Çiçek, Güçgeldi Bashimov, "Orta Asya'nın Pamuk Ticaretindeki Karşılaştırmalı Üstünlüğünün Belirlenmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12/28, Zonguldak 2016, s. 2-12.

⁷¹ G.A.von Stackelberg, "Sovyet Kolonyalizmi Problemi Üzerine", *Dergi*, 6/12, Münih 1960, s. 12; Caroe, *age*, s. 294-295; "Özbekskaya Sovyetskaya...", s. 18; Michael Rywkin, "İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri", çev. C.Özkal, *ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları*, No 38, Ankara 1987, s. 7; *Türk Eximbank Özbekistan Raporu*, Ankara 1992, s. 1-2; R. Wright, "Türkistan Raporu", *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992, s. 24-25; S. Oğan, "Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 80, İstanbul 1992, s. 203.

⁷² A.Şenel, "Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetleri", *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991, s. 18; *DEİK Özbekistan Ülke Bülteni*, İstanbul 2012, s. 5-20; *Özbekistan Ülke Raporu*, Adana 2020, s. 6-26; "Özbekistan'ın Dış Ticareti", *AYÜ Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*, Turkestan 2021, s. 1-2.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

şekilde yapılmış idi. Bugün deniz ve kara yollarının hepsi Slav toprakları aracılığıyla. Bu yüzden Türk Cumhuriyetlerinin kendilerine yeni yollar açmaları gerekmektedir. Özbekler, İran'la bağlantıyı koparmamak gayesiyle Türkmenistan üzerinden bir demiryolu hattı kurdular. Bu yolla, dolaylı da olsa hem Basra Körfezi'ne, hem de Hint Okyanusu'na ulaşmaktadır. Özbeklerin diğer bir amacı ise demiryolu ile Transkafkasya hattından, doğrudan Karadeniz'e inektir. Bütün Türk Cumhuriyetleri ve Özbekistan için sevindirici bir hadise de, 1993 Ocak ayı başlarında yapılan Taşkent zirvesinde, Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik alanda bir ortak pazar kurmaya karar vermiş olmalarıydı. Henüz bu konuda somut bir adım atılmamışsa da, bunun ileride gerçekleşmemesi için de hiçbir sebep yoktur.

Özbekistan bütün bu kısa süre içinde birçok yenilik yapmıştır. Herşeyden mühimi kendi parasını tedavüle çıkarmış, yabancı sermayeler ve yatırımcılar teşvik edilmiş, ticaret, bankalar ve sigorta kanunları değiştirilerek, yeniden düzenlenmiştir.

6. Eğitim ve Kültür Hayatı

Özbekistan bölgesi, Türkistan'ın eğitim bakımından en köklü yapısına sahiptir. Daha Temürlüler ve Özbek Hanlıkları zamanında buralarda ilim faaliyetlerinin yoğunluğuna şahitiz. Mesela 1447-1449 arasında saltanat süren Ulug Beg'in kurmuş olduğu rasathanedeki çalışmalar son zamanlara kadar devam etmiştir. O, astronomi ilminde çığır açan yeni bir takvim yayınlamış⁷³, ünlü Türkçü devlet adamı Ali Şir Nevaî (1441-1501) "*Muhakemet'ül-Lûgateyn*" adlı eseriyle Türkçenin üstünlüğünü göstermeye çalışmıştır. Nevaî yaşadığı çağda, Türk edip ve şairlerinde gördüğü İran ve Farsça hayranlığına tepki olarak, Türkçe yazmaya ve Türkçeyi geliştirmeye karar vermiş ve bu suretle de "*Dilde Türkçülük*" hareketinin önderlerinden olmuştur. Aslında o Arapça ve Farsçayı da çok iyi kullanabiliyordu, ama mensubu bulunduğu milletin insanlarına kendi dilleriyle seslenmeyi ilke edindi. Bu yüzden de Kaşgarlı Mahmud ekolünün takipçisi olarak Türkistan'da büyük itibar görmüş ve sevilmiştir.⁷⁴ Nevaî yalnız bir şair olmakla kalmamış, aynı zamanda 15. yüzyıl Türk sanatından İran ve Çin tesirini de uzaklaştırmaya öncülük etmiştir.

Buhara çevresinde 1860'larda 200 civarında medresenin olduğu söylenmektedir. Bu medreseler genellikle sevap işlemek isteyen zenginler tarafından kurulurdu. Talebeler diğer medreselerde de derslere katılabilirler, daha da meraklı olanlar okumak için Mekke ve İstanbul'a giderdi. Buralardaki en önemli konu ilahiyattı. Tarih, Arapça, Farsça veya Özbek Türkçesini öğrenirlerdi. Eğitimini tamamlayanlar medreselerde hoca olarak kalabilirlerdi. Ancak çoğu kadınlar için eğitim diye birşey yok idi. Sadece yüksek sınıftan birkaç kadın okuyabilmiştir. Taşkent ve Buhara gibi büyük şehirlerde bir-iki kız okulu vardı.⁷⁵

Kazanlı Türkler ve İsmail Gaspıralı gibilerin vasıtasıyla Türkistan'a da modern manada okullar girmiştir. Büyük Türk Milliyetçisi Gaspıralı 1908 senesinde Buhara'ya gelip, bu meseleyi bölgenin ileri gelenleriyle konuşmuş idi.⁷⁶ Genç (Yaş) Buharalılardan Ahmed Daniş ve Genç Hivelilerden İsmail Hoca başkanlığında faaliyete geçen yeni usul mektepler kısa zamanda çoğalarak sayıları binleri bulmuştur. Buna binaen Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" parolası bütün Türk Dünyası için bir uyanış hareketinin başlangıcıdır. Bu gelişmeler Türkçülük fikirlerinin de doğmasına sebep oldu.

Özbek Türklerini tamamen Sovyetleştirmek için 1925 yılından itibaren yeni programların uygulanması söz konusudur. Özbek Türkçesini eğitim ve ilim dili olarak yetersiz gördüklerini ileri süren Rus yetkililer Rusçayı eğitim ve bilim dili olarak kullanmayı mecbur tuttular. Rusya'da komünist ihtilalden sonra Türk dili ve Türk toplulukları üzerine çeşitli oyunlar oynandı. Alfabe anlaşmazlığı diye bilinen bu mesele, bütün Müslümanları an'anevi Arap alfabesi yerine önce Latin, sonra da Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde Kiril alfabesine zorlamadır. Bunun başlıca sebebi, Kafkasya ve Türkistan Türklerini Türkiye'nin tesirinden uzak tutmaktı. Özellikle 1920'li yıllarda Türkistan ve Azerbaycan'da Türk dili artık şuurlu bir milletin idaresinden çıkmış olsa da, 1926 senesindeki Baku Türkoloji Kurultayı'nı yabana atamayız. Çünkü burada Özbek delegesi; Sovyetler Birliği'nde ayrı Türk cumhuriyetlerinin kurulması ve Arap alfabesinin kullanımı Türkler arasındaki farklılıkları artırdığını, bu yüzden bütün Türkler için 1922'den beri Azerbaycan'da denenen Latin alfabesine geçişin şart

⁷³ B. F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, London 1989, s. 87-193; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 2000, s. 76-80; Lalifer Balibeyoğlu, "Büyük Türk Astronomu: Ulug Bey", *Bilgi*, S. 6, Ankara 1997, s. 158-164; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 289; Bouvat, *agm*, s. 27.

⁷⁴ F. K. Timurtaş, "Türkçecilik Cerayanının Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992, s. 248-250; Caferoğlu, *age*, s. 27-28; Aka, *age*, s. 95-104; Aka, *agm*, s. 556-557; Saadetin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları 40- Ali Şir Nevaî", *Orkun*, S. 103, İstanbul 2006, s. 1-2; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 65-67.

⁷⁵ Kışımjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum El-Evâ'il (Matematik, Astronomi, Tıp)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 48-142; Bacon, *age*, s. 9698.

⁷⁶ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 38, Konya 2015, s. 10; Gülcennet Öztürk, "Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri", *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1/2, İstanbul 2016, s. 96-113; Şuayip Karakaş, "Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmud Hoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri)", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003, s. 132-137.

olduğunu⁷⁷ söylüyordu. Ne yazık ki, hiçbirşey düşündükleri gibi gerçekleşmedi ve komünist-proleter edebiyatı diye yutturulan ürünler zevksiz ve sanattan uzak karalamalardan öteye gitmedi.

Türk kültürüne bugüne kadar binlerce eser kazandıran Özbek Türklerinin son devir yetiştirdiği insanlardan birisi de Abdulhamid Süleyman Çolpan'dır. Dolayısıyla büyük bir Türk Milliyetçisi olan Çolpan'ın da burada zikredilmesi gerekir. Onun gençlik yılları Rusya'daki çalkantıların zirveye yükseldiği bir zamana rastlar. I. Bolşevik ihtilalinde daha çocuk yaşta olan Çolpan; 1917 Komünist ayaklanmasına ve bu sırada ortaya çıkan Bolşevizm taraftarlarıyla, tam bağımsızlık yanlılarının mücadelesine tanık oldu. İlk ciddi çalışmaları da komünizmden sonra gerçekleşti. Eserlerinde Türk insanının duygularına ve durumuna tercümanlık yaptı. Tehditlere ve baskılara boyun eğmeden en iyisi için uğraştı. 1936'ya kadar çeşitli kitapları çıkan Çolpan'a Türkistan'ın Puşkin'i deniliyordu. Komünist rejim Çolpan'ı yeni baştan eğitime tabi tutmak için iki defa tutuklamış, sonunda da 1938 senesinde tamamen ortadan kaldırmıştır.⁷⁸ Özellikle Komünist Rusya 1937'den sonra edebiyat, dil ve sanatta eskiyi çağırıştıran herşeyi men etti.

Pravda'da 26 Aralık 1950'de yayınlanan bir makale ile cumhuriyetlerin tarihinin Büyük Rusya ile işbirliği açısından ele alınması hususunda bir direktif verildi. Yani Moskova'yı ve Rusları gücendirecek birşey yazılmamasına ve söylenmemesine özen gösterilecekti. 1954'te Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında, Moskova'nın direktifi ile Özbek Komünist Partisi I. Sekreteri Şeref Reşidov, "*daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletler Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir. Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren kuvvet olmuştur. Rus milleti bütün Sovyetler Birliği halklarının derin sevgisini kazanmıştır. Bunun içindir ki, bu topluluklar haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar. Bilimsel eserlerde Pan-İslâmizm, Pan-Türkizm, Cedidcilik ve başka burjuva nasyonalizmi ve ihtilal aleyhtarı akımların irticai mahiyetini ortaya koymak gerekir*" diyordu. Kısacası Özbek topluluğunun veya bir başka Türk grubunun menfaatlerini bütünüyle SSCB'nin hayatı çıkarlarıyla birleştirmesi gerektiği ima ediliyordu.⁷⁹ Böylece tarihçiler, filozoflar, ekonomi ve edebiyat alimlerinin eserlerinde Asya'daki sosyal fikirlerin gelişmesinde büyük Rusya'nın etkilerini belirtmek şart koşuluyordu.

Her fikrin temelinde Marks, Lenin ve Stalin'in görüşlerinin yer alması gerekti. Milli havayı yansıtan ve geçmişin yiğitliklerin hatırlatan kahramanlık destanları burjuva edebiyatı diye yasaklandı. 1962 yılında Moskova'da biraraya gelen Sovyet tarihçileri toplantısında, Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyelerinden B.N.Ponomaryov'un tarihçilere karşı konuştuğu şu sözler çok ilginçtir: "*Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin müspet manasını ortaya koyacak ve açıklamaya çalışacak. Sovyet tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bazı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek doğrudan doğruya fiziki imhadan kurtulmak için yegane yoldu*". O ilginç bir şekilde Rusya ile birleşmeyenlerin imha olduklarını da itiraf ediyordu.

Özbekistan'ın önde gelen fikir adamları bugün; "*halklarının yetmiş yıldır kendi geçmişlerinden kopartılmaya çalışıldığını, kendi kimliklerinden ayrı tutulmaya uğraşıldığını, okullarda Türkistan'ın tarihinin okutulmadığını, tarihleri ortadan kaldırılarak, kendilerinin de yok edilmeye çalışıldığını*" söylemektedirler.⁸⁰

Bununla birlikte 20. asrın başlarından itibaren Türkistan'ın değişik yerlerinde olduğu üzere, Özbek topraklarında da Münevver Karı 1901'de ilk modern okulu Kazan'dan örnek alarak Taşkent'te açmış ve iki yıl sonra Mahmud Hoca Behbudi Semerkant'ta bir ikincisini kurmuştu. Taşkent'te çıkan ilk milli gazetenin (Hurşid) sahibi ve başyazarı da Münevver Karı'dır. Münevver Karı 1933 yılında Ruslar tarafından öldürülene kadar, birçok baskı ve işkencelere göğüs gererek, milletine karşı yüklendiği vezifesine sonuna kadar devam eden cesur bir milli rehber idi. Rusya'daki 1905 ihtilalinden güç alan Türkistan'daki liberal hareket Münevver Karı, Ahmedcan Bentimur, İsmail Abid, Abdullah Avlanî ve Abdullah Hocaoglu tarafından yayılmaya çalışılmıştır. Amaçlarını ülkelerini çağdaş bir anlayışa kavuşturmak, toplumun bütün müesseselerini geliştirerek, Türkistan'da Türk ve Müslümanların iktidarını sağlamak şeklinde özetleyen Cedidciler, Taşkent'te sürekli mecmualar yayınlıyorlardı. Bunların başlıcaları Hurşid, Şöhret, Asya ve Sada-i Türkistan idi. Taşkent'teki Kazanlı Türkler

⁷⁷ Feridun Tekin, "Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlası Üzerine", *Turkish Studies*, 3/6, Ankara 2008, s. 605-608; Rakhmat Abdieva, "Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ 2017, s. 114-115; Komatsu, *age*, s. 45.

⁷⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara 1971, s. 25-31; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 50- Abdülhamid Süleyman Çolpan", *Orkun*, S. 114, İstanbul 2007, s. 1-2; İ. Kuçkartay, A. Öz, "Özbek Edebiyatından Seçmeler II: Çolpan (1897-1938)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Ankara 1996, s. 573-610.

⁷⁹ Fatma Açık, "Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti", *Türk Yurdu*, C. 25, Ankara 2005, s. 1-11; Fahri Türk, "Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)", *Bilgi*, S. 51, Ankara 2009, s. 205-224; Hatunoğlu, "Yaş Hiveliler...", s. 716.

⁸⁰ V. Zünnün, "Bugünkü Türkistan Edebiyatı", *Dergi*, 9/33, Münih 1963, s. 22-24; Caroe, *age*, s.328-330; Saray, *age*, s. 30-31; C. Kemal, "Bizi Türkiye'ye Çeken Kardeşlik Duygusu", *Türk Yurtları*, S. 3, Ankara 1990, s. 17; Salih Çelik, *Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2002, s. 14-18.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

de, Özbekler arasında hürriyetçi fikirleri yayan bir gazete olan Terakki'yi çıkarıyorlardı. Buhara Hanlığı'na yakınlığından dolayı Semerkant, Cedidcilerin faaliyetleri için önemli ikinci bir merkez olmuştu. Buhara'da Behbudî ve arkadaşları Semerkant ve Ayna'yı yayınlıyorlardı. Fergana'da da Sada-i Fergana, El Bayrağı ve Yurt basılıyordu.⁸¹

Basın ve eğitim hayatının 1907'de, Taşkent Genel Valiliği tarafından geçici de olsa engellenmeye çalışılması söz konusuysa da; 1912 yılına gelindiğinde Buhara emiri tarafından yeni usul okulların açılmasına tekrar müsaade edildi. 1912 senesinde sadece Taşkent'te binden fazla öğrencisi olan oniki okul vardı. Taşkent ve Buhara'nın dışındaki şehirlerde de yeni okullara rastlanılmaktaydı.⁸²

Geçmişte Osmanlı Türkiye'sinde yaşanan gelişmelerin Özbek Türklerini de etkilediği gözardı edilemez. Jön Türklerin siyasi programının ve ideolojisinin tesiri altında kalan ve İstanbul'a gelerek eğitim alan bazı Genç (Yaş) Buharalılar Türkistan'da siyasi edebiyatı yaymaya başladılar. Bunlardan birisi olan Osman Hoca, İstanbul'da Enver Paşa gibi Türkçülerle de görüşerek, Türkçülük ve Turancılık ülküsünü anavatan topraklarına taşıdılar. Bu arada 1912'de Özbekistan'da basılan Turan Gazetesi bu akımın öncülerinden idi. 1912-1913 yıllarında kurulan Marifat ve Bereket teşkilatları görünüşte ticaret ve dışarıdan kitap getirme için kurulmuşlarsa da, aslında bağımsızlık düşüncelerinin yayılması için çalışıyorlardı. 1917'de yine Taşkent'te bazı dergiler ve gazeteler neşredilmiştir. Bu sırada Çolpan gibi şairler temayüz etmiş, "Turan Gençler Birliği" benzeri kuruluşlar da Özbekler arasında milli gelenek ve kültürün gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁸³

Özbek yayınevının ve milli Özbek tiyatrosunun çıkışı liberal ve milliyetçi fikirlerin yayılması için diğer etkili araçlardı. Taşkent ve Hokand'daki yayıncılar milli şiirlere ve yazarlara öncelik tanıdılar. Yesevî gibi düşünürlerle Arap ve Fars filozoflarından daha fazla değer verildi.

Özbekistan'da ilk öğretim önce beş yıl, bir müddet sonra da yedi yıl olarak sürdürüldü. Kruşçev'in başa geçmesiyle bu eğitim sistemi değişikliğe uğradı. Yedi yıllık ilk öğretim sekiz yıla, orta okulla birlikte on yıla çıktı. Daha sonra bu süre onbir yıl olmuş ve okullara meslek dersleri konmuştur. Fakat bu reformcu yaklaşım 1965-1966 ders yılından itibaren uygulamadan kaldırıldı. 1974-1975 öğretim yılında 9500 ilk ve orta öğretim kuruluşu vardı. Bunlardan başka 42 yüksek okul ve 183 teknik lise bulunuyordu. 1990'lara kadar Özbekistan'da bir İlimler Akademisi mevcuttu ve 188 civarında araştırma enstitüsü kurulmuştu.⁸⁴

Özellikle bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da kültür ve eğitim faaliyetleri çok hızlı gelişmeye başladı. Bunun göstergelerinden biri de Türkiye ile yaptıkları eğitim andlaşmalarıdır. Özbekistan egemenlikten sonra 2000 civarında talebesini Türkiye'ye göndermiş, bunların Türkiye'de iki yıl kadar eğitim almasının ardından iki ülke arasında çıkan siyasi anlaşmazlıklar yüzünden, Özbek Hükümeti tarafından geri çekilmişlerdir.

Latin alfabesini kabul eden Özbekistan açısından sevindirici bir husus da, 8-10 Mart 1993 tarihinde Ankara'da toplanan "Alfabe-İmla Konferansı" sonuç bildirgesine diğer beş Türk Cumhuriyeti ile birlikte imza atmasıdır. Fakat bütün Türk Dünyasında ortak alfabeğe geçme konusundaki girişimlerin başarısızlığa uğraması da üzücüdür.

7. Günümüzde Özbekistan

Özbekistan'ın nüfusu 2020 yılı tahminlerine göre 34.5 milyon civarındadır ve Türk olmayan unsur son derece azdır. Yüzölçümü 447.400 km² olan bu Türk cumhuriyetinin önemli kentleri başşehir Taşkent, Semerkant, Fergana, Buhara, Karşi, Ürgenç, Nukus, Andican ve Namangan gibi yerlerdir. Sınırları içerisinde ayrıca Karakalpak Özerk Cumhuriyeti bulunur ki, 165.000 km² kadar olan bu bölgenin nüfusu da 1.850.000 civarındadır.

Haziran 1989'da Özbekistan Komünist Partisi başına getirilen İslâm Kerimov'un, akli başında komünist liderlerin son halkasından olduğu söylenmiştir. O çok sıkıntılı bir dönemde, birtakım sindirme politikaları tatbik olunsu da, Özbekistan'ı beraberlik içinde tutmayı başardı. Çünkü bu ilk bağımsızlık yıllarında, Özbekistan'ın karıştırılması hususunda çok ciddi komplolar gündeme geldi. KGB'nin kışkırtmasıyla Fergana'da Ahıska Türklerinin öldürülmeleri ve 1990 başlarında Oş'ta Kırgızlarla Özbeklerin çarpışmaları ancak Kızıl Ordu

⁸¹ İ. Yarkin, "Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Elbek", *Türk Kültürü*, 3/32, Ankara 1965, s. 43-44; T. Çağatay, "Münevver Karı (Kaarı) Abdürreşidoğlu", *Türk Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 1977, s. 31; Hatunoğlu, *agm*, s. 3; Aslıhan Aslan, *Çolpan'ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2019, s. 7.

⁸² Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmaları*, 1/3, Ankara 1999, s. 213-249; Zenkovsky, *age*, s. 71-75; Çağatay, *agm*, s. 32; Aziz Merhan, "Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumundaki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, İstanbul 2011, s. 282-292.

⁸³ H. İsmaitullayev, "Thoughts About Turkistan Literature", *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992, s. 20-23; Zenkovsky, *age*, s. 78; Yücel, *age*, s. 37; Hatunoğlu, *agm*, s. 16; Açık, *agm*, s. 10; Tahir Aşirov, Osman Arıcan, "A.Gulmuhammedov'a (1885-1931) Göre Türkistan'da Milli Matbuat", *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1/1, Aksaray 2020, s. 104.

⁸⁴ H. Eren, "Özbekistan ve Özbekistan S.S.Cumhuriyeti", *Türk Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 1977, s. 292; Ercan Çelebi, "Stalin Dönemi'nde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, 2/4, Kayseri 2020, s. 255-270.

birliklerinin yardıma çağrılmalarıyla önlenebilmişti. Hem Özbekistan, hem de Kırgızistan'daki Türkçüler, bu hadiselerin müsebbiplerinin ortaya çıkarılması hususunda o günlerde hükümetlerine büyük baskılar yaptılar. Daha sonra bütün dünya bu olayları başlatanların Rus casusları olduğunu da öğrendi. Aslında her iki hadiseye de baktığımızda çıkış nedeni bireysel tartışmalar şeklinde görünüyorsa da, arka planlarında büyük bir hazırlık olduğu anlaşılacaktır. Özbek Türkleriyle, Ahıska Türklerinin çatışması, bir pazar yerinde iki kişi arasındaki tartışmadan kaynaklanmıştı. Oş'taki çatışmalar da Özbeklere ait olduğu söylenen topraklara bir Kırgız'ın ev yapmasından ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Neticede Ruslar, Türk boylarını istedikleri zaman karşı karşıya getirebileceklerinin provasını da yapmış oldular.

Egemenliğini 20 Haziran 1990'da, istiklalini de 31 Ağustos 1991'de ilân eden Özbekistan Türk Cumhuriyeti'nde, bağımsızlıktan sonra iktidarı, kuruluş kongresini 1 Kasım 1991 tarihinde toplayan ve eski Komünist Partisi'nin yerini alan Demokratik Halk Partisi ele geçirdi. Bir Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan Özbekistan devlet başkanı İslâm Kerimov, sancılı bir süreçte muhalefeti susturmak için Stalin metodlarını kullanmakla suçlandı. Hükümet karşıtlarına gönelik önemli ölçüde baskı olmasına rağmen, bu sırada iktidarın alternatifi diye adlandırılan Birlik Hareketi meydana çıktı. Özbekistan'daki bu Türk Milliyetçileri, diğer Türk topluluklarının dernekleriyle de irtibat kurmadan geri durmadı. 1992 Haziran'ında Birlik'in başkanı Abdurrahim Polat'ın, Birlik liderlerine göre hükümetin düzenlediği bir saldırı sonucu kafatası kırılarak hastenelik oldu.⁸⁶ Birlik'in merkezi yetkililerce kapatıldı ve gazetesi yasaklandı. Daha sonra da Birlik'ten ayrılan Erk Partisi tescil edildi. Bu bağımsızlık teşkilatının parçalanmasında İslâm Kerimov usta bir siyaset tatbik etti ve Birlik'i dağıtmayı başardı. Erk Partisi'nin başına Muhammed Salih adında bir fikir adamı geçti. Fakat ardından Özbekistan Meclisinde bir milletvekili olan Muhammed Salih'e de söz hakkı verilmedi ve istifa ettirildi. Birlik Hareketi'nin başlangıçta 500.000 üyesi olduğu belirtilmiştir. Hem Birlik, hem Erk Partisi model olarak kendilerine Türkiye'yi seçmişlerdi. Yine Özbekistan'daki liderlerden birisi olan Aybek Taşmuhammedov, “demokratların Latin alfabesi ile Türk modelini istediklerini, bu şekilde demokrasi kurulabileceğini, aksi takdirde toplumsal değerlerin bozulabileceğini” söylemişti. Bunların yanısıra Özbekistan Cumhuriyeti'nin tesisi yıllarında mevcut olan siyasi hareketlerden bazıları şunlardır: Komünizmin tamamen yıkılmasını ve İslâmi bir cumhuriyetin kurulmasını isteyen İslâmi Rönesans Hareketi, Timur'un Varisleri Partisi, Sosyal İlerleme Partisi, Özbekistan Adalet ve Sosyal Demokrat Partisi, İstiklâl Yolu. Ancak bu adı geçen partilerin hiçbir siyasi etkinliği söz konusu değildi.⁸⁷ Fakat buna rağmen Özbekistan'daki komünist idareyi yıkabilecek gerekli güç de mevcut idi.

Özbekistan bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz bazı sosyal ve yapısal değişiklikler yaptı. Yıllardır Lenin Meydanı olarak bilinen alan Müstakillik Meydanı'na çevrildi. Özbekistan'ın geçmişte Asya tipi bir üretim tarzından, İslâm felsefesinden ve Bolşevik ihtilalinden geçtikten sonra, şimdi de Özbek milli kimliği altında bir vatandaşlık anlayışına sahip olması⁸⁸ diğer cumhuriyetler açısından tehlikeli görülmektedir. Bunun yanısıra 1994'te Aşkabat'da düzenlenen BDT doruğunda İslâm Kerimov'un Rusya tarafından teklif edilen cumhuriyetlerde yaşayan Rus asıllılara çifte vatandaşlık verilmesi fikrine sıcak bakmadığını söylemesi Türkleri sevindirmiştir. Ayrıca Özbek-Kazak ve Kırgızlar arasındaki ekonomik alanların geliştirilmesi, gümrük kontrol noktalarının kaldırılması ve belki bunun gibi birtakım sebeplerle birlikte, ABD'nin “Büyük Orta Doğu Projesi” planı ve Asya'daki enerji alanlarını tek başına kontrol etme amaçları doğrultusunda çıkarıldığı kuvvetle muhtemel olan bir ayaklanma, Özbekistan'ın Andican şehri merkezli olarak, Mayıs 2005'te neredeyse Kırgızistan'daki darbeden bir ay sonra gündeme gelmesi bakımından düşündürücüyüdü.

Özellikle Özbekistan Yazarlar Birliği Başkanı C. Kemal'in “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dünyaya Açılımı. Sorunlar ve Çözüm Yolları” adlı milletlerarası konferansta yaptığı konuşmada geçen bir cümle çok anlamlıdır: “Dünyada bir İngiliz, bir Arap dünyası vardı. Şimdi bir Türk Dünyasının olduğunu bütün dünya gördü”. C.Kemal gibi, Özbekistan'da geçmişe duyulan özlem ve bağlılığın bir tezahürü olarak Türkçü görüşler

⁸⁵ Levent Demirci, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11/2, Ankara 2012, s. 36-37; Zhassulan Orynbayev, *Geçmişten Günümüze Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 57.

⁸⁶ Abdurrahim Polat tedavi için önce Azerbaycan'a, sonra da 13 Ağustos 1992 İstanbul'a gelmiştir. Arkasından Taşkent'e dönen Birlik önderi, 18 Kasım 1992'de Taşkent'te bir kez daha saldırıya uğradı. Bunu yapanların da KGB elemanları olduğu bir müddet geçince ortaya çıktı. Nihayet o, baskılara dayanamayarak 24 Nisan 1993 tarihinde Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı. Fakat Türkiye'deki iktidarlardan Kerimov'dan çekindiler. “Türk birliği ülküsü benim en büyük davam ve ömrümün son dakikasına kadar onun peşinde olacağım” diyen Abdurrahim Polat, maalesef 1997 yılının başında ABD'den mültecilik talebinde bulundu ve Amerika da onu hemen kabul etti (Bkz., Adıgüzel, *age*, s.143-144,149,155). Bölgede bizden daha çok menfaat bekleyen ABD bile bu insanlara kucak açarken, Türkiye ne ona, ne de Elçibey gibi Türk dostu milliyetçilere yardım elini uzatmadı.

⁸⁷ M. Olgun, “Central Asian Profiles”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992, s. 35-41; Wright, *agm*, s. 21; N.Yalçın, *agm*, s. 55-56; B. Brown, “Orta Asya: Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı”, çev. O.Bekar, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993, s. 24; R. Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008, s. 90.

⁸⁸ I. A. Kerimov, *Uzbekistan The Road of Independence and Progress*, Tashkent 1992, s. 66; R. Tanku Bulduk, *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s.26-31; Esra Pulat, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da İslam'ın Siyasallaşması: Özbekistan Örneği*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019, s. 46.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

de artmaktadır. Mesela 1995 yılında Özbekistan devlet başkanının girişimi ile ister samimi, ister gayri-samimi olsun “*Türkistan ortak yurdumuz*” ilkesi, herşeye rağmen çok güzeldi ve bu düşünceye Türkistanlı milliyetçiler dört elle sarıldılar.

Askeriyesini Kızıl Ordunun üçüncü sınıf bir parçası olmaktan çıkartıp, bağımsız bir güç haline getirmek için Özbek Türkleri birçok yatırımlar yaptılar. Bunun için fazla zaman harcamadılar. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sadece bir ay sonra ocak 1992'de Özbekistan, milli muhafız kuvvetlerini kurmuş ve Sovyet ordusunda çalışan Özbek Türklerini bunların başına geçirmek üzere anayurda çağırmişti. Mart ayında Özbek hükümeti sınırlarının korunmasını üstlendi ve Bişkek'teki BDT zirvesinde Kerimov her devletin kendi silahlı kuvvetlerini kurmasını teklif etti.⁸⁹

Özbekistan'da 80'in üzerinde şehir mevcut olup, ülke idari yönden 12 vilayete (oblast) ayrılmaktadır. Yeni bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetleri arasında Azerbaycan'dan sonra en çok Türk ve Müslüman nüfusa (% 80) sahip ülke Özbekistan'dır.

Bugün pamuk üretimi yüzünden Özbekistan'da felaketler doğmaktadır. Dünyanın en büyük iç göllerinden biri sayılan Aral % 60 oranında küçülmüştür. Geçmişte Rusya'nın pamuğa düşük ücret ödemesi ve sonra bunu Rusya'nın değişik şehirlerinde işleyip, yüksek fiatla geri satması ve kârdan çok az bir miktar Özbeklere vermesi ekonomik olarak onların geri kalmalarının sebepleri arasındadır.⁹⁰

SONUÇ

Kaynaklara baktığımızda Öz Bek Han'a yardımcı olmalarından ötürü Şibanlılar ile Öz Bek Han'ın emrindeki kitlelere daha sonradan Özbekler denmeye başlandığını görmekteyiz. Her ne kadar Özbek etnik adı, bir millettten ziyade bir şahsı işaret etse de, ilerleyen zamanlarda milletleşme sürecine girerek, büyük Türk Dünyasının bir parçası haline gelmişlerdir. Çingizli ve Temürlü hanedanlarının çöküşünün ardından uzun bir vakit Türkistan istikrardan uzaklaşmış; bu kargaşa zamanı Özbekleri de etkilemiştir. Nihayetinde 20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliğinin parçalanmasıyla, bağımsızlığını kazanan Özbekistan ve Özbek Türkleri tarihten gelen birikimlerini de kullanarak hür dünyanın bir parçası oldular. Günümüz itibarıyla yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından çok zengin bir konuma sahip Özbekistan, bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz bazı sosyal ve yapısal değişiklikler gerçekleştirerek, gelecek vaat eden bir ülke haline gelmiştir. Bu özelliği ile uzak ve yakın pek çok devletin ilgisini çektiğinden, güvenli bir yatırım ülkesi olmaya adaydır.

KAYNAKÇA

ABAZOV, R., *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York 2008.

ABDİEVA, R., “Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye ile Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Elazığ 2017, ss. 104-119.

ABULGOZİY, *Şacarayı Türk*, Muharrir A.Öktam, Toşkent 1992.

AÇA, M., “Avrasyacı Yaklaşımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk Dünyasının Geleceği”, *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Haarlem 2002.

AÇIK, F., “Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti”, *Türk Yurdu*, C. 25, Ankara 2005.

ADIGÜZEL, H., *Azadlığın Köşe Taşları*, İstanbul 2001.

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999.

AKA, İ., “Timur ve Timurlular Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

AKA, İ., *Timur ve Devleti*, Ankara 2000.

ARABACI, H. *Hariçteki Türkistan Dergilerine Göre Basmacılık ve Ermeni Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021.

ARAT, R. R., “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992.

⁸⁹ R. D. Kangas, “Özbekistan Orta Asya'nın Güvenliğinde Lider Oluyor”, *Yeni Forum*, 17/325, Ankara 1996, s. 14; E. Arıklı, “Globalleşen Dünyada Türk Dış Politikası ve Kıbrıs”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007, s. 317.

⁹⁰ N. İyikan, “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, Ankara 2013, s. 224; Wright, *agm*, s. 25; K. Bayramlı, *Orta Asya Su Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Bakü 2015, s. 8-10.

ARIKLI, E., “Globalleşen Dünyada Türk Dış Politikası ve Kıbrıs”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007.

ASLAN, A., *Çolpan’ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019.

AŞİROV, T, ARICAN, O., “A.Gulmuhammedov’a (1885-1931) Göre Türkistan’da Milli Matbuat”, *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 1/1, Aksaray 2020.

AVCI, N., “Schuyler’in Seyahatnamesi’ne Göre Ruslar’ın Taşkent’i Ele Geçirışleri ve Çar II. Aleksandır’ın Beyannamesi”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2/3, Ankara 2017.

AYDOĞMUŞOĞLU, C., *Şah Abbas ve Zamanı*, Doktora Tezi, Ankara 2011.

AYHÜN, E. A., “Anılarla 18 Mayıs 1944 Sürgünü”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Eskişehir 2015.

AYNURAL, S., KESİCİ, A., “Türk Dünyasının Petrol ve Doğal Gaz Zenginliği”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 49, İstanbul 2005.

BACON, E., *Esir Orta Asya*, Çev. T.Say, İstanbul (tarihsiz).

BAKACAK, Y.S., *Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

BALA, M., “Buhara”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979.

BALA, M., “Hokand”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950.

BALA, M., “Sovyetler Birliği’nde İslâm Dinine Yeni Hücumlar”, *Dergi*, 4/13, Münih 1958.

BALA, M., “Sovyetlerde Nasyonal Komünizm ve Kızıl Turan Efsanesi”, *Dergi*, 3/10, Münih 1957.

BALİBEYOĞLU, L., “Büyük Türk Astronomu: Uluğ Bey”, *Bilgi*, S. 6, Ankara 1997.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. H. Dağ, Ankara 2004.

BARTHOLD, W., “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, çev. A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987.

BARTHOLD, W., “Taşkent”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979.

BASHİMOV, G., “Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi”, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2/1, Bingöl 2015.

BAYRAKTAR, R., “Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 39, Erzurum 2013.

BAYRAMLI, K., *Orta Asya Su Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Bakü 2015.

BAZARBAYEV, K., “Mustafa Kemal Atatürk’ün Türkistan Milli Birliğini Kurma Çalışmaları ve Buhara Sosyalist Halk Cumhuriyeti İle İlişkileri”, *IV. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, Türkistan 2011.

BEKBERGENOVA, N., *Karakalpakistan Medyası: Dünü ve Bugünü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), Ankara 2004

BENZİNG, J., MENGES, K., “Türk Dillerinin Sınıflandırılması”, *Tarihi Türk Şiveleri*, haz. M.Akalm, Ankara 1988.

BERBER, O., *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Doktora Tezi, Ankara 2014.

BIYIKTAY, H., *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Ankara 1989.

BONVALOT, G., *Eski Yurt*, Çev. R.Uzmen, İstanbul (tarihsiz).

BOUVAT, L., “Uluğ Bey”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1986.

BRAKER, H., “İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri”, çev. Y.T.Kurat, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 7, Ankara 1984G.

BREGEL, Y., *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003.

BROWN, B., “Orta Asya: Beklenmedik Bağımsızlığın İlk Yılı”, çev. O.Bekar, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- BULDUK, R.T., *Bağımsız Özbekistan'ın Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- BUSHKOVİTCH, P., “Çerkasski Prensleri veya Çerkes Mirzaları Rusya Boyar Eliti İçinde Kabardeyler (1560-700)”, çev. Ö. A. Kurlmel, *Kafkasya Çalışmaları*, 1/2, Kayseri 2016.
- CAFEROĞLU, A., *Türk Kavimleri*, Ankara 1983.
- CAROE, O., *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Topraklar*, çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz).
- ÇAĞATAY, T., “Münevver Karı (Kaarı) Abdürreşidoğlu”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 1977.
- ÇATALKILIÇ, D., “A.A.Rjevusskiy-E.D.Maksimov, Terskoe Kazaçe Voysko, Veçe, Moskva-2014”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 43, Ankara 2014.
- ÇAVUŞOĞLU, Y., “Osmanlı Devletinin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri”, *Tanıtım Dergisi*, S. 91-92, İstanbul 1987.
- ÇELEBİ, E., “Stalin Dönemi'nde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)”, *International Journal of Volga-Ural and Turkestan Studies*, 2/4, Kayseri 2020.
- ÇELİK, M.B., *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul 2013.
- ÇELİK, S., *Özbekistan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
- ÇINAR, G.K., “16-19. Yüzyıllarda Avrupa'da Özbek İmajı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, Ordu 2017
- ÇINAR, G.K., *Safevi-Özbek İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2011
- ÇIRAK, O., *Şibani Tarihi-Benai'nin Şiban-namesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
- ÇİÇEK, R., BASHİMOV, G., “Orta Asya'nın Pamuk Ticaretindeki Karşılaştırmalı Üstünlüğünün Belirlenmesi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12/28, Zonguldak 2016.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014.
- DEİK Özbekistan Ülke Bülteni*, İstanbul 2012.
- Demirci, L., “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11/2, Ankara 2012.
- DEVLETŞİN, T., *SSCB'de Cilt Lekesi: Türkler*, Haz. S. Şimşir, İstanbul 2019
- Doğu'da Venedik Elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, çev. T. Gündüz, İstanbul 2006.
- DÜNDAR, M., *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul 2006.
- ER, P.D., *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslam*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- EREN, H., “Özbekistan ve Özbekistan S.S.Cumhuriyeti”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 1977.
- ERŞAHİN, S., “Buhara'da Cedidcilik-Eğitim İslahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dini Araştırmaları*, 1/3, Ankara 1999.
- ERŞAHİN, S., “Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2003.
- ESHENKULOVA, K., *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulüm El-Evâ'il (Matematik, Astronomi, Tıp)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- FEDENKO, P., “Yeni Tip Kolonyalizmin-Sovyet Kolonyalizminin Ana Hatları”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961.
- GAVAY, S., “1916 Kırgız Ayaklanması”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 11, İstanbul 2002.
- GEDİK, Ü., “Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Mihman-name-i Buhara'sı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İÜ Şarkiyat Mecmuası*, S. 32, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, S.Y., “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, *Yeni Forum*, 14/287, Ankara 1993.
- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları 40- Ali Şir Nevai”, *Orkun*, S. 103, İstanbul 2006.

- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 46- Enver Paşa”, *Orkun*, S.109, İstanbul 2007.
- GÖMEÇ, S.Y., “Türk Tarihinin Kahramanları: 50- Abdülhamid Süleyman Çolpan”, *Orkun*, S. 114, İstanbul 2007.
- GÖMEÇ, S.Y., *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S.Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018.
- GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. R. Uzmen, İstanbul 1981.
- GÜNDÜZ, T., *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. M. Öztürk, Ankara 2006.
- HATUNOĞLU, N., “Buhâra Emirliği'nin Son Hükümdarı Alim Han'ın Afganistan'da Ölümü ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, 2/2, Ankara 2018.
- HATUNOĞLU, N., “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016.
- HATUNOĞLU, N., “Buhara'daki Cedidcilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.38, Konya 2015.
- HATUNOĞLU, N., “Yaş Hiveliler Hareketi ve Hive Hanlığı'ndaki Siyasi Gelişmeler”, *Belleten*, 79/285, Ankara 2015.
- HAYİT, B., “Sovyet Koloni Siyasetinin Bir Örneği Olmak Üzere Türkistan”, *Dergi*, 7/25, Münih 1961.
- HAYİT, B., *Esir Türkler*, Ankara 1967.
- HAYİT, B., *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri*, Ankara 1971.
- HEKİMOĞLU, V.S.F., “Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi”, *History Studies*, 10/2, Ankara 2018.
- HEPAKTAN, C.E., ÇILBANT, C., “Geçmişten Günümüze Türkiye ile Özbekistan'ın Dış Ticaret İlişkileri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/2, Manisa 2016.
- HÜSEYNOV, İ., *XVI-XVIII.Yüzyıllarda Rusya'nın Kafkasya'da Yayılmacılık Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2020.
- IVANOV, P.P., *Orta Asya Tarihi Üzerine Denemeler*, çev. S. Ünal, İstanbul 2020.
- İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, haz. İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1981.
- İmami, “Hannâme”, çev. O. Ş. Gökyay, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968.
- İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbasi*, çev. A. Genceli, C. II, Kısım I, İstanbul 1945.
- İSMAİTULLAYEV, H., “Thoughts About Turkistan Literature”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992.
- İYİKAN, N., “Almanca Kaynaklara Göre Aral Gölü (Kumu) Sorununda Rusya Faktörü”, *Gazi Akademik Bakış*, 6/12, Ankara 2013.
- JUMAEV, E., *19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başında Özbekistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- KAFALI, M., “Altun Orda Hanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri*, (1227-1502), C. 2, Ankara 1987.
- KAFALI, M., “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976.
- KAFALI, M., “Timur”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979.
- KAFALI, M., *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009.
- KAFKASYALI, M. S., TACİBAYEV, R., “Tacikistan: Kurgusal Kuruluştan Kurgusal Politikalara”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, İzmir 2012.
- KANGAS, R.D., “Özbekistan Orta Asya'nın Güvenliğinde Lider Oluyor”, *Yeni Forum*, 17/325, Ankara 1996.
- KARA, F., “Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 18, Ankara 2002.
- KARA, F., “Şir Muhammed Bek ve Fergana Basmacılığındaki Rolü”, *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof.Dr. Abdulhaluk Çay Armağanı*, C. I, Ankara 1998.
- KARA, F., “XV. Yüzyılda Özbekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 162, İstanbul 2006.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- KARA, İ., *Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- KARABEKİR, K., *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*, İstanbul 1967.
- KARABULUT, F., "İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları", *Bilig*, S. 50, Ankara 2009.
- KARADAĞ, G., *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2006.
- KARAKAŞ, Ş., "Türkistan Cedit Hareketinin Öncülerinden Müftü Mahmud Hoca Behbudi Efendi (Hayatı ve Eserleri)", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Konya 2003.
- KARASOY, Y., "Mihmân-nâme-i Buhârâ ve Şiban Han'ın Bilinmeyen Üç Şiiri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.13, Konya 2003.
- KEMAL, C., "Bizi Türkiye'ye Çeken Kardaşlık Duygusu", *Türk Yurtları*, S. 3, Ankara 1990.
- KERİMOV, İ.A., *Uzbekistan The Road of Independence and Progres*, Tashkent 1992.
- KESİCİ, A., *Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul 2003.
- KIRCA, U., "Safevi-Buhara Hanlığı Münasebetleri", *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ankara 2019.
- KOÇ, D., "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016.
- KOÇ, D., EREN, S., "Sefername-i Buhara'ya Göre Emir Nasrullah Dönemi İran-Buhara İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118/232, İstanbul 2018.
- KOMATSU, H., *20. Yüzyılın Başlarında Orta Asya Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara 1993.
- KÖSEOĞLU, T., "Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti", *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, İstanbul 2018.
- KUÇKARTAY, İ., ÖZ, A., "Özbek Edebiyatından Seçmeler II: Çolpan (1897-1938)", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Ankara 1996.
- KURT, D., *Özbekistan'ın Geçiş Döneminde Uyguladığı Politikaların Makroekonomik Performansa Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2019.
- KUSAEV, K., *Özbekistan-Rusya İlişkileri (1991-2019)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020.
- KÜLÜNK, F., *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası*, Doktora Tezi, Sakarya 2020.
- KYDYRALİEVA, S., *Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Türkistan'da Basmacı Hareketi (1916-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- MADİYEV, P., *1991 Öncesi ve Sonrası Özbekistan Ekonomisi ve Türkiye Arasındaki İlişkiler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- MANZ, B.F., *The Rise and Rule of Tamerlane*, London 1989.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, C. II, çev. F. Dokuman, İstanbul (tarihsiz).
- MAURACH, R., "Sovyetlerde Milli Hakların Kırkıncı Yıldönümü", *Dergi*, 3/10, Münih 1957.
- Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi*, haz. İ. Aka, V. Günay, C.Telci, Kırıkkale 1998.
- Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, haz. R.Akdemir, Ankara 1986.
- MERHAN, A., "Tatarların Özbek Edebi Dilinin Oluşumundaki Rolü", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21, İstanbul 2011.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Mübarek Galip, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, haz. S. Y. Gömeç, Ankara 1990.
- MÜMİNOV, İ., *Amir Temürning Urta Osiye Tarihida Tutgan Urni ve Roli*, Taşkent 1993.
- NAZAROV, N., PETEK, E., DAĞISTAN, S., "Lakaylar ve Dilleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, Ankara 2019
- NUR, R., *Türk Tarihi*, haz. E. Kılıç, C. 4, İstanbul 1979.

- OĞAN, S., “Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 80, İstanbul 1992.
- OLGUN, M., “Central Asian Profiles”, *Umid/Hope*, 1/2, New York 1992.
- OMOROV, T., “Türkistan’daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları”, *Tubav Bilim Dergisi*, 5/2, Ankara 2012.
- ORYNBAYEV, Z., *Geçmişten Günümüze Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.
- Özbekistan SSR Atlası*, Moskva 1982.
- Özbekistan Ülke Raporu*, Adana 2020.
- ÖZKAN, M., “Bekoviç Gibi Kabarmak: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, *MÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5/1, İstanbul 2018.
- ÖZKAN, M., *Türkistan’ın Keşif Çağı*, İstanbul 2019.
- ÖZTÜRK, G., “Türkistan’da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri”, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1/2, İstanbul 2016.
- ÖZTÜRK, Z., *Özbekistan’da Dil Politikası: Standartlaşma ve Modernizasyon*, Doktora Tezi, Ankara 2020.
- POLAT, G., *1943-1944 Yıllarında Sovyetler Birliğinden Sürgün Edilen Halkların Sürgününün ve Geri Dönüş Düzenlemelerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi; Ahıska, Kırım ve Karaçay-Malkar Sürgünleri Örnekleri*, Uzmanlık Tezi, Ankara 2014.
- PULAT, E., *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya’da İslam’ın Siyasallaşması: Özbekistan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.
- RADLOFF, W., *Sibirya’dan*, çev. A. Temir, İstanbul 1976.
- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1988.
- ROEMER, H.R., “Timurlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, İstanbul 1979.
- RORLICH, A.A., “Komünist İdaresinde Volga-Ural Müslümanları”, *ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları*, No 9, Ankara 1984.
- RYWKİN, M., “İktidar ve Etnik Gruplar: Özbekistan’da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri”, çev. C. Özkal, *ODTÜ Asya Afrika Araştırmaları*, No 38, Ankara 1987.
- RYWKİN, M., *Asya’daki Rusya*, çev. B. Tanç, İstanbul 1975.
- SARAY, M., “Buhara (Özbek) Hanlığı”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987.
- SARAY, M., “Dış Türkler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/2, 1988.
- SARAY, M., “Hive Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998.
- SARAY, M., *Atatürk’ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990.
- SARAY, M., *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- SEFEROV, R., AKIŞ, A., “Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yaşadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları*, S. 24, Konya 2008.
- SONYEL, S. R., “Enver Paşa ve Orta Asya’da Başgösteren Basmacı Akımı”, *Belleten*, 54/211, Ankara 1990.
- SÖNMEZ, O., “Atatürk ve Türk Birliği”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Celalabad 2007.
- SPULER, B., *İran Mogolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987.
- STACKELBERG, A. von, “Sovyet Koloniyalizmi Problemi Üzerine”, *Dergi*, 6/12, Münih 1960.
- STACKELBERG, A. von, “Sovyetlerin Komünist Emperyalizmi Tecrübesi ve Sovyetler Birliği’ndeki Müslümanlar”, *Dergi*, 7/23-24, Münih 1961.
- SÜMER, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1972.
- ŞAHNAZAROV, B., “Özbekistan’da Kültürel Çoğulculuk”, *Avrasya Etüdüleri*, 3/4, Ankara 1996/97.

ÖZBEK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

- ŞENEL, A., “Sovyetler Birliği’ndeki Türk Cumhuriyetleri”, *Yeni Forum*, 12/260, Ankara 1991.
- Şeyh Muhammed Bek, *Tarih-i Selatin-i Tatar Han*, çev. M. A. Erdoğan, A. Değerli, İstanbul 2020.
- ŞIŞMAN, B., *Çingiznâme*, Samsun 2009.
- TACMURAT, M., “Sıra Muhiddinov’da mıdır?”, *Dergi*, 2/6, Münih 1956.
- TEKİN, F., “Özbek Türkçesinin Latin Alfabesi Esasındaki İmlası Üzerine”, *Turkish Studies*, 3/6, Ankara 2008.
- TEKİN, T., “Orta Asya’da Türk Dilleri”, *TÖMER Dil Dergisi*, S. 5, Ankara 1992.
- TİMURTAŞ, F. K., “Türkçecilik Cerayanının Tarihi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, Ankara 1992.
- TOGAN, Z. V., “Harizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1950.
- TOGAN, Z. V., *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan’ın Vaziyeti*, İstanbul 1940.
- TOGAN, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- TOPAL, K., *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- TURSUN, H-MOLDABAEVA, D., “Enver Paşa’nın Orta Asya’daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelemesi”, *Bilig*, S. 68, Ankara 2014.
- Türk Eximbank Özbekistan Raporu*, Ankara 1992.
- TÜRK Ü. U., *Safevi Devlet’inin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasi İlişkileri (1526-1722)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- TÜRK, F., “Azerbaycan ve Orta Asya’da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasi Hareketler (1989-2007)”, *Bilig*, S. 51, Ankara 2009.
- TÜRK, F., *Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan*, Ankara 2017.
- ULUDAĞ, İ., *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul 1992.
- UULU, A.T., *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- ÜNAL, F., “Buhara Emirliği’nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre’nin İsyanı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 273, İstanbul 2009.
- VURGUN, S.Y., “1916 Türkistan İsyanı”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 40, Konya 2016.
- VURGUN, S.Y., “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016.
- WİMBUSH, E., “Sovyet Orta Asyası’nda Soysuzlaştırma Politikası”, çev. Y. Ceylan, *ODTÜ Asya-Africa Araştırmaları*, No 34, Ankara 1986.
- WRİGHT, R., “Türkistan Raporu”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YALÇIN, A., “Atayurt’ta Arayışlar”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YALÇIN, N., “Atayurt Özbekistan”, *Yeni Forum*, 13/278, Ankara 1992.
- YARIMOĞLU, E., *Türkistan Millî İstiklal Hareketinde Şir Muhammed Bek*, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak 2018.
- YARKIN, İ., “Buhara Halk Cumhuriyeti ve Bunun Ortadan Kaldırılarak Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 11/124, Ankara 1973.
- YARKIN, İ., “Hive Hanlığının Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, 9/99, Ankara 1971.
- YARKIN, İ., “Türkistan’ın Milliyetçi Şairi Çolpan’ın Belcivan Adlı Ağıt Şiiri”, *Türk Kültürü*, 11/123, Ankara 1973.
- YARKIN, İ., “Türkistan’ın Milliyetçi Şairi Elbek”, *Türk Kültürü*, 3/32, Ankara 1965.
- YEŞİLOT, O., ÖZDEMİR, B., “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Belleten*, 85/302, Ankara 2021.

YILDIRIM, S., EGAMBERDİYEV, M., “Türkistan’ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar”, *Bellekten*, 85/302, Ankara 2021.

YILMAZ, M., ATA, F., “Buhara Cumhuriyeti ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Konya 2004.

YILMAZ, S., “Karakalpak Türkleri ve Bugünkü Karakalpakistan”, *Yeni Türkiye*, 3/16, Ankara 1997.

YORULMAZ, O., “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016.

YÜCEL, C., *Dış Türkler*, İstanbul 1976.

Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. R. R. Arat, C. I, Ankara 1970.

ZENKOVSKY, S.A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İ. Kantemir, İstanbul 1983.

ZÜNNÜN, V., “Bugünkü Türkistan Edebiyatı”, *Dergi*, 9/33, Münih 1963.

“Özbekskaya Sovyetskaya Sosyalisticheskaya Respublika”, *Bolşaya Sovyetskaya Entsiklopediya*, 44, Moskva 1956.

“Özbekistan’ın Dış Ticareti”, *AYÜ Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*, Turkestan 2021.

“Şeybanî Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1979.